СОЁЛЫН ӨВИЙН ТӨВ

МОНГОЛ НУТАГ ДАХЬ ТҮҮХ, СОЁЛЫН ҮЛ ХӨДЛӨХ ДУРСГАЛ

HISTORICAL AND CULTURAL IMMOVABLE MONUMENTS IN MONGOLIA

I ДЭВТЭР

ХЭНТИЙ АЙМАГ

МОНГОЛ НУТАГ ДАХЬ ТҮҮХ, СОЁЛЫН ҮЛ ХӨДЛӨХ ДУРСГАЛ

I ДЭВТЭР

ХЭНТИЙ АЙМАГ

DDC
306′09′517′
Э-66

Зохиогч:
Г.ЭНХБАТ
Б.ДАВААЦЭРЭН

Гэрэл зургийг:
Б.ДАВААЦЭРЭН

Гар зургийг:
Г.СОЁЛ-ЭРДЭНЭ

Дизайнер:
Б.АЛТАНСҮХ

Орчуулагч:
Ц.ЦОЛМОН

Зохиогчийн эрх хамгаалагдсан. © 2010,
Соёлын өвийн төв, Улаанбаатар, Монгол улс

Copyrigth © 2010 by the Center of Cultural
Heritage, Ulaanbaatar, Mongolia

Энэхүү цомгийг Соёлын өвийн төвийн зөвшөөрөлгүйгээр бүтнээр нь буюу хэсэгчлэн
хувилан олшруулахыг хориглоно.

Монгол улс
Улаанбаатар хот - 211238
Сүхбаатар дүүрэг
Сүхбаатарын талбай 3
Соёлын төв өргөө Б хэсэг
Соёлын өвийн төв

Шуудангийн хайрцаг 223
Веб сайт: www.immovable.eheritage.mn
И-мэйл: cch_fund@monheritage.mn
Утас: 976-11-312735

ISBN 978-99929-61-32-5

Боловсрол, Соёл, Шинжлэх ухааны яам

Соёлын өвийн төв

Шинжлэх Ухааны Академийн Археологийн хүрээлэн

Хэнтий аймгийн ЗДТГазар

Монголын урлагийн зөвлөл

ГАРЧИГ

Өмнөх үг 6

Удиртгал 7

Хэнтий аймгийн нутаг дахь түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалын тухай 20

Хэнтий аймгийн нутаг дахь түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалын байршил 31

Батноров сум 32

Батширээт сум 36

Баян-Адрага сум 42

Баянмөнх сум 47

Баян-Овоо сум 52

Баянхутаг сум 58

Биндэр сум 64

Галшар сум 69

Дадал сум 71

Дархан сум 76

Дэлгэрхаан сум 81

Жаргалтхаан сум 88

Мөрөн сум 92

Норовлин сум

Өмнөдэлгэр сум 96

Хэрлэн сум 100

Цэнхэрмандал сум 100

Хэнтий аймгийн нутаг дахь түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалын жагсаалт

Товчилсон үгийн тайлал

Ашигласан ном бүтээлийн жагсаалт

ӨМНӨХ ҮГ

БСШУЯ-ны харьяа Соёлын өвийн төв монгол нутагт орших буй түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалыг анхан шатны байдлаар бүртгэн баримтжуулах, тоолох, хадгалалт хамгаалалт, ашиглалтын байдалд судалгаа хийх ажлыг 2008-2015 онд гүйцэтгэхээр төлөвлөн 2008 оноос хэрэгжүүлж эхлээд байгаа билээ. Бид энэхүү ажлын үр дүнг олон нийтэд зорилгоор бүртгэл судалгааны ажлын үеэр цугларсан мэдээллийг Улсын нэгдсэн бүртгэл-мэдээллийн санд хадгалагдаж байгаа мэдээллээр баяжуулан гэрэл зургийн цуврал цомгийг хэвлүүлж олон нийтэд түгээж эхлээд байна. Үүний эхний дэвтэр нь 2008 онд хэвлэгдсэн Хэнтий аймгийн түүх, соёлын дурсгалын гэрэл зургийг багтаасан цомог юм. Энэхүү цомогт Монгол нутаг дахь түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалын хадгалалт хамгаалалт болон судалгааны байдлыг товчлон оруулж, ард нь сумдын нутаг дахь үл хөдлөх дурсгалын жагсаалтыг жагсааж, гэрэл зурагт нэрийг хадаж өгсөн юм.

Бидний хэвлүүлсэн эхний цомог болох Хэнтий, Сүхбаатар аймгийн цомгийг гаргасны дараа судлаачид болон ард иргэдээс тайлбар, мэдээллийг аль болох нэмэх талаар санал их ирж байв. Бид ирсэн санал хүсэлтийг нэгтгэн дараагийн цуврал болох Дорнод, Дорноговь аймгуудын цомогт тусгаж хэвлүүлсэн бөгөөд цаашид эдгээр цомгийн хэв загварыг баримтлан дараагийн цомгоо хэвлүүлэх юм. Бид энэхүү нэмж засварласан цомогтоо Хэнтий аймгийн нутагт орших түүх, соёл, шинжлэх ухааны ач холбогдолтой дурсгалт газрыг сонгон авч, байршлыг нь газрын зурагт байрлуулан товч тайлбарын хамт оруулж, сум тус бүрийн нутагт орших дурсгалын жагсаалтыг ард нь хавсаргалаа. Мөн дурсгалуудын хадгалалт хамгаалалтын талаар авч хэрэгжүүлж байсан төрийн бодлого шийдвэр, үйл ажиллагааг хураангуйлан оруулсны зэрэгцээ судалгааны ажлын тоймыг нэмсэн болно.

Энэхүү цомог нь эрдэм шинжилгээ, судалгааны зориулалттай бус зөвхөн түүх, соёлын дурсгалыг ард иргэдэд сурталчилан таниулах зорилготой гаргаж байгаа учир мэдээллийг товчлон оруулсан болно. Уншигч та Монгол нутаг дахь түүх, соёлын дурсгалын талаар илүү их мэдээлэл авах, эсвэл энэхүү цомогтой холбоотой санал хүсэлт, шүүмж байвал манай байгууллагын хаягаар хандахыг хүсье.

Эртний түүх, соёлын өвөө эрхэмлэн дээдлэгч ард иргэд та бүхэн энэхүү гэрэл зургийн цомгоор дамжуулан Монгол нутгийн түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалуудтай танилцаж, тэдгээрийг хадгалж хамгаалах, хойч үедээ өвлүүлэн үлдээх үйлсэд өөрсдийн хувь нэмрээ оруулна гэдэгт итгэж байна.

Зохиогчид

FOREWORD

The Center of Cultural Heritage under the Ministry of Education, Culture and Science have planned to execute the registration, documentation, inventory making of historical and cultural immovable properties of Mongolia from 2008 to 2015, and it is being implemented since 2008. Aiming to promote the awareness raising on historical and cultural immovable properties among public, the Center of Cultural Heritage has published the photo catalogues including the information and data of fund for registration and information of cultural heritage and materials collected during the research works. The first photo catalogue was published in 2008, including some information of protection and research of immovable properties of Mongolia, and locations on the map, and the list of immovable properties of each soums of Khentii province is attached in the back.

After the publishment of catalogue Khentii, Sukhbaatar province, we have received suggestions from researchers and people about that, to include more information and explanation as possible. Based on this suggestions, more information and explanations were included into the next catalogues of Dornod, Dornogovi Province. Further catalogues will be published like as Dornod, Dornogovi Province.

This time we are introducing to you the revised publishment of photo catalogue include historical and cultural immovable properties of Khentii province. For this publishment of the catalogue historically, culturally, and scientifically valuable immovable properties locate in Khentii province were selected, including their brief descriptions and locations on the map, and the list of immovable properties of each soums of Khentii province is attached in the back. And with brief information of state policy, decision, undertaken activities on protection of immovable properties were included in the catalogue, also with information of research.

The photo catalogue is not for the academic use, it is to promote the public awareness for the better understanding of importance of preserving historical and cultural immovable properties. Dear readers, if you have any suggestions, criticisms or if you want to find out more about the historical and cultural immovable properties of Mongolia, please contact us through the address of our organization.
We believe that you by reviewing this photo catalogues, would greatly contribute for protection and preservation of our immovable properties and pass on to our future generations.

Authors

УДИРТГАЛ

Өнөөгийн дэлхий нийт хүн төрөлхтний түүхэнд бүтээгдэж бий болсон эдийн болон оюуны соёлын өвийг уламжлагдаж ирсэн хэлбэрээр нь биет ба биет бус соёлын өв хэмээн ангилан авч үзэж байна. Биет бус өвд оюуны соёлын бүхий л өв хамаарах бол биет өвд материаллаг түүхий эдээр бүтээгдсэн бүх дурсгал хамаарах ажээ. Биет соёлын өвийг хадгалагдаж буй орчин нөхцөл, эх төрхөөр нь хөдлөх ба үл хөдлөх гэж хоёр хэсэгт хуваадаг байна.

1972 онд НҮБ-ын Боловсрол, Шинжлэх ухаан, Соёлын байгууллагын Ерөнхий бага хурлын 17 дугаар чуулганаар баталсан “Дэлхийн соёлын болон байгалийн өвийг хамгаалах конвенци”-д “Соёлын өв” гэдэг ойлголтыг үл хөдлөх гэдэг утгаар нь гурав ангилсан байдаг. Үүнд:

- Хөшөө дурсгал (түүх, урлаг, шинжлэх ухааны хувьд нэрд гарсан, бүх талын үнэт ач холбогдол бүхий уран барилга, сүрлэг чимэглэлийн уран баримал, уран зургийн бүтээл, археологийн олдвор, бичээс, агуй болон цогцолбор дурсгал)
- Архитектурын чуулга (түүх, урлаг, шинжлэх ухааны хувьд нэрд гарсан бүх талын үнэт ач холбогдол бүхий салангид буюу нэгдмэл барилга байгууламж, уран барилгын цогцолбор)
- Дурсгалт газар (хүний болон хүн, байгалийн хамтарсан бүтээлүүд, мөн түүх, гоо зүй, угсаатны судлалын хувьд нэрд гарсан бүх талын үнэт ач холбогдол бүхий археологи, түүхийн дурсгалт газрыг багтаасан бүс нутаг) гэж ангилсан байна.

Монгол Улсын нутаг дэвсгэр нь нэн эрт цагаас хүн нутаглаж ирсэн өлгий нутгийн нэг, Төв Азийн эртний нүүдэлчдийн соёл иргэншлийн гол төв болж байсан учир тэдний бүтээн бий болгож үлдээсэн түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалаар үлэмж баялаг орон юм. Манай улс 1992 оны Үндсэн хуулийн үзэл баримтлал болон олон улсын соёлын өвийн талаарх нийтлэг ойлголтод нийцүүлэн 2001 онд шинэчлэн найруулж баталсан “Соёлын өвийг хамгаалах тухай хууль”-ийн 3 дугаар зүйлд “... эртний хүний оромж, отог бууц, оршин сууж байсан ул мөрийг хадгалсан соёлт давхарга, ашигт малтмал олборлож, боловсруулж, үйлдвэрлэл эрхэлж байсан газар, булш хиргисүүр, бунхан, оршуулга, тахилын газар, хөшөө чулуу, хадны сүг зураг, бичээс зэрэг археологийн дурсгал; эртний хот суурины үлдэгдэл, балгас, хэрэм, цайз болон уран барилгын цогцолбор, сүм дуган, хийд, гудамж, талбай, байшин барилга зэрэг уран барилгын дурсгал; түүхэн хүмүүсийн амьдрал, үйл ажиллагаатай холбоотой байшин барилга ..., түүх, соёлын цогцолбор газар; эртний хүн, амьтан, бичил биетэн, ургамлын чулуужсан олдвор, ул мөр, тэдгээрийг агуулсан олдворт газар” зэрэг дурсгалуудыг үл хөдлөх гэх ангилалд хамаатуулан хуульчилсан байдаг.

Аливаа соёлын өв, тэр дундаа түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгал бол тухайн улс орны соёлын түвшинг илэрхийлэх том үзүүлэлт болохын сацуу тусгаар тогтнолын баталгааны нэг гол баримт болдог. Энэ ч утгаараа хөдөө хээр оршин буй бүх төрлийн үл хөдлөх дурсгалт зүйлсээ хайрлан хамгаалах явдал бол ямар ч төр засгийн анхаарлын төвд байх ёстой асуудал юм.

Түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалыг хамгаалах хууль, эрхзүй: Монголчууд эртнээс өөрсдийн болон бусдын өвөг дээдсийн бий болгож бүтээсэн түүх, соёлын аливаа дурсгалд хүндэтгэлтэй хандаж олон арга хэлбэрээр хамгаалж ирсэн баялаг уламжлалтай ард түмэн. Түүхийн шаралсан хуудсанд “эртний булш, хиргисүүрийг ухаж сүйтгэсэн хүнийг тодорхой тооны адуу малаар торгох зэрэг шийтгэл оноож байсан” тухай цөөнгүй баримт тохиолддог. Түүнчлэн үр хүүхэддээ эртний дурсгалт зүйлийг хөндвөөс “чөтгөр сэрнэ, чөтгөр дагана, сүнс нь хорогдоно, нүд чинь сохорно, гар чинь татна, муу зүйл тохиолдоно...” гэх мэтээр сургаж тэдгээрт аль болох хүндэтгэлтэй хандах сэтгэлтэй болгон хүмүүжүүлдэг байсан уламжлал эдүгээ ч хөдөө орон нутаг бий.

Монгол улсад соёлын өвийг хамгаалах талаар төрийн цэгцтэй бодлого Ардын хувьсгал ялсны дараагаас боловсорч иржээ. 1921 онд байгуулагдсан Судар бичгийн хүрээлэнгийн дүрэмд “дэлхий дахины улсын бичиг судрын сан ба музей үзмэрийн зүйлийг хураах... монгол үндэстэнд холбогдох бичигтэй хөшөө, чулуун зураг зүйлүүдийг хамгаална” гэж заасан байдаг нь төрөөс соёлын өвийн талаар баримтлах анхны эрхзүйн баримт болжээ. 1941 оны УБХ-ын Тэргүүлэгчдийн 79 дүгээр хурлын тогтоолоор “Хуучны дурсгалт зүйлийг сахин хамгаалах дүрэм”-ийг батлан гаргаж улс орон даяар мөрдүүлжээ. Уг дүрэмд “Монгол улсын хязгаар дотор буй хуучны бүх дурсгал болох зүйл цөм Монгол улсын өөрийн хөрөнгө мөн” хэмээн заасан байдаг. Энэхүү дүрмийн ихэнх зүйл заалт нь түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалыг хамгаалахад чиглэсэн байдгийг дурдууштай.

Дээрх дүрмээс хойш 30 гаруй жилийн турш түүх, соёлын дурсгалт зүйлийг хамгаалах талаар төрөөс ямар

нэг эрхзүйн баримт бичиг батлан гаргаагүй нь нэг талаас монгол нутгийг бүхэлд нь хамарсан эртний дурсгалуудын талаарх бүртгэл судалгаа дутмаг байсан, нөгөө талаас дэлхий нийтийн соёлын өвд хэрхэн хандах хандлага бүрэн төлөвшиж тогтоогүй байсантай холбоотой юм.

1970 онд АИХ-ын Тэргүүлэгчдийн зарлигаар “БНМАУ-ын Соёлын дурсгалт зүйлсийг хамгаалах тухай хууль” батлагдан гарчээ. Энэ хууль бол монголчуудын хэдэн зууны турш хадгалж ирсэн болон бүтээн туурвиж ирсэн түүх, соёлын дурсгалыг хадгалж хамгаалах, судлан шинжлэх, сэргээн засварлах, сурталчилах зэрэг бүхий л харилцааг цогцоор нь зохицуулсан бие даасан анхны хууль байв. “БНМАУ-ын Соёлын дурсгалт зүйлийг хамгаалах тухай хууль” батлагдан гарснаар урьд өмнө ард иргэдийн дунд үнэ цэнэ, ач холбогдол нь төдийлөн танигдаагүй байсан түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалын талаарх ойлголтыг өөрчилж хүн бүрийг эдгээр дурсгалд хүндэтгэлтэй хандах, хадгалж хамгаалах үйл ажиллагаанд гар бие оролцох зэргээр үүрэг хариуцлагатай байх нөхцлийг бүрдүүлсэн юм. Хуулийн хүчин төгөлдөр үйлчилж байсан 1970-1994 оныг хүртэлх хугацаанд Монгол улсын төр түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалыг шинээр нээж бүртгэх, судлах, сэргээн засварлах чиглэлээр жил алгасалгүй олон ажил зохиож, түүнд зарцуулах хөрөнгийн хэмжээг жил бүр нэмэгдүүлж байв. Энэ 20 гаруй жилийн туршид төрөөс авч хэрэгжүүлсэн олон ажлын үр дүн болон соёлын өвөө эрхэмлэн дээдлэгч хүмүүсийн уйгагүй хөдөлмөрийн үр шим Монголчуудыг дэлхийд гайхуулах соёл иргэншилтэй ард түмэн болохыг батласан юм.

Манай улс 1990 оноос дэлхий нийтийн хөгжлийн замд эргэлт буцалтгүй орж урьд өмнө үйлчилж байсан хууль, эрхзүйн баримтуудаа олон улсын нийтлэг зарчимд нийцүүлэн шинэчлэн баталж эхэлсэн билээ. 1992 онд УИХ-аас баталсан шинэ Үндсэн хуулинд “Монголын ард түмний түүх, соёлын дурсгалт зүйл, шинжлэх ухаан, оюуны өв төрийн хамгаалалтад байна” хэмээн заасан билээ. Энэ үзэл баримтлалд нийцүүлэн 1994 онд УИХ-аас “Түүх, соёлын дурсгалт зүйлийг хамгаалах тухай хууль”-ийг батлан гаргаж улс орон даяар мөрдүүлж эхэлсэн байна. Энэ хууль нь зах зээлийн харилцаанд шилжиж байсан манай улсын хувьд түүх, соёлын дурсгалын талаарх харилцааг зохицуулах гол хууль болоод зогсохгүй түүнээс хойш батлагдан гарсан олон хуулийн түүх, соёлын дурсгалтай холбоотой заалтыг нөхөхөд чухал эрхзүйн баримт болж байжээ. 1994 оны “Түүх, соёлын дурсгалт зүйлийг хамгаалах тухай хууль”-д хэд хэдэн удаа нэмэлт өөрчлөлт хийсний эцэст 2001 онд утга соёлын өвтэй холбоотой харилцааг зохицуулсан заалтуудыг нэмж “Соёлын өвийг хамгаалах тухай хууль” болгон батлан гаргаж эдүгээ хүртэл мөрдөж байна. Энэ хууль нь монголчуудын соёлын өвийг анх удаа цогц байдлаар нь хамгаалах хуулийн орчин бий болгосноороо түүхэн ач холбогдолтой болсон юм.

Эдүгээ монгол улс түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалын хадгалалт, хамгаалалт, судалгаа, ашиглалттай холбогдолтой харилцааг “Соёлын өвийг хамгаалах тухай” болон “Соёлын тухай”, “Газрын тухай”, “Ашигт малтмалын тухай”, “Тусгай хамгаалалттай газар нутгийн тухай” зэрэг хуулиудад туссан үл хөдлөх дурсгалтай холбоотой зүйл заалтын дагуу зохицуулж байна. Энэ бүх хуулиудын зохих зүйл заалтууд нь Монгол улсыг түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалт зүйлсээ хамгаалах талаар эрх зүйн цогц орчинтой болсныг харуулж байна.

Монгол улс дэлхий нийтийн хөгжлийн чиг хандлагатай хөл нийлүүлэн алхаж байгаагийн хувьд олон улсын соёлын өвийг хамгаалах чиглэлээр батлан гаргасан баримт бичиг, гэрээ, конвенцид хүндэтгэлтэй хандаж, хүлээн зөвшөөрч, идэвхитэй оролцсоор ирсэн билээ. Манай улс өнөөдрийн байдлаар 1964 онд “Зэвсэгт мөргөлдөөний үед соёлын үнэт зүйлийг хамгаалах тухай” 1954 оны Гаагийн хэлэлцээрт, 1990 онд ЮНЕСКО-ийн 1972 оны “Дэлхийн өвийн конвенци”-д, 1991 онд ЮНЕСКО-ийн 1970 оны “Соёлын эд зүйлийг хууль бусаар импортлох, экспортлох, өмчлөх эрхийг шилжүүлэхээс сэргийлэх тухай конвенци”-д, 2005 онд ЮНЕСКО-ийн 2003 оны “Биет бус соёлын өвийг хамгаалах тухай конвенци”-д тус тус нэгдэн орж, эдгээр баримт бичгүүдийн үзэл санаа, үндсэн зарчим, шаардлагуудыг соёлын өвийг хамгаалах хууль, тогтоомжууддаа тусгаж, хамтын нийгэмлэгийн өмнө хүлээсэн үүргээ амжилттай хэрэгжүүлж байна.

Түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалын бүртгэл, судалгаа: Монгол нутаг дахь түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалыг шинжлэн судлах ажил 1889 онд Оросын эрдэмтэн Н.М.Ядринцевын Орхон голын хөндийд хийсэн хайгуул судалгааны ажлаар эхэлсэн гэж үздэг. Тэр цагаас хойш 120 гаруй жилийн турш Орос, Финлянди, АНУ, Унгар, Япон, Турк, Франц, Герман, Солонгос, Хятад зэрэг дэлхийн олон орны эрдэмтэн судлаачид манай үндэсний боловсон хүчнүүдтэй хамтран эртний түүх, соёлын дурсгалыг түүх, соёл, угсаатны зүй, археологийн шинжлэх ухааны онол, арга зүйн дагуу судалсаар иржээ. Энэ ажлуудын үр дүнд монгол орны нутаг дэвсгэр дээр байгаа түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалт зүйлс нь хүн төрөлхтний хөгжлийн түүхийн салшгүй нэг хэсэг, өвөрмөц соёл иргэншипийн улбаа болохыг баталжээ. Түүнчлэн үл хөдлөх дурсгалын

арвин баялаг мэдээллийн санг бий болгосон байна.

Аливаа түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалыг бүртгэн баримтжуулах ажил бол тухайн дурсгалыг хадгалж хамгаалах чиглэлээр явуулж буй анхан шатны ажил юм. Дурсгалын хэлбэр төрх, хэмжээ, орчны нөхцөл байдал, ашиглалтын байдал, эвдрэл гэмтэл зэргийг нарийвчлан тодорхойлж, гэрэл зураг, дүрс бичлэг, гар зургаар баримтжуулан мэдээлэл цуглуулах явдал бол бүртгэн баримтжуулах ажлын гол зорилго болно. Түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалыг үнэн зөв бүртгэж баримтжуулснаар соёлын өв, түүний үнэ цэнэ, хувьсал өөрчлөлтийн талаар тодорхой мэдээлэл олж авах, хүмүүсийн соёлын өвийг хадгалж хамгаалах хүсэл сонирхолыг нэмэгдүүлэх, тэдний оролцоог дээшлүүлэх, соёлын өвд гарч буй өөрчлөлтийг хянах боломжоор хангагдах, төрийн байгууллагуудыг бодит мэдээллээр хангах зэрэг олон ач холбогдол давуу талтай юм.

Монгол улсын хувьд түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалыг бүртгэж баримтжуулж мэдээллийн сан бүрдүүлэх ажлыг 1921 оны ардын хувьсгалын дараахнаас эхэлсэн юм. 1921 онд байгуулагдсан Судар бичгийн хүрээлэнгийн дүрэмд хуучны түүх, соёлын дурсгалыг бүртгэж баримтжуулах, хамгаалах үүрэг туссан байдаг. Энэ үүргийнхээ дагуу 1922 онд Судар бичгийн хүрээлэнгээс эрхлэн өнөөгийн Төв, Архангай, Булган, Өвөрхангай аймгийн нутгаар хайгуул шинжилгээний ажил хийж Сарьдагийн хийд, Эрдэнэзуу, Баруун хүрээ зэрэг уран барилгын дурсгалыг бүртгэж гэрэл зургаар баримтжуулж байжээ. Судар бичгийн хүрээлэн 1935 оноос эхлэн хошуудад орон нутаг судлах товчоо байгуулан өөрийн төлөөлөгчийг сонгон суулгаж, идэвхитэй гишүүдийг элсүүлэх ажил зохион байгуулж, түүх, соёлын дурсгалын тухай мэдээ арвин ихээр цуглуулж хуримтлуулж байжээ.

Судар бичгийн хүрээлэнд 20-иод жилийн турш хуримтлагдсан түүх, соёлын дурсгалын талаарх мэдээ сэлт, бүртгэл судалгааны хэрэглэгдэхүүнүүдийг шинжлэх ухааны үндэслэлтэй эмхлэн цэгцэлж “Монгол Ард Улсын археологийн картын сан” зохиох ажлыг 1941 оны сүүлээр ШУХ-ийн Түүхийн салбарын эрдэм шинжилгээний ажилтан Х.Пэрлээ тэргүүлэн хийж жил бүрийн археологийн хайгуул малтлага судалгааны үр дүнгээр байнга нэмэн баяжуулсаар байжээ. Энэ сан бол Монгол нутаг дахь түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалын бүртгэл-мэдээллийн анхны сан байсан бөгөөд эдүгээ ШУА-ийн Археологийн хүрээлэнгийн гар бичмэлийн санд хадгалагдаж байна.

Монгол улсад соёлын өвийг бүртгэн баримтжуулж мэдээллийн сан бүрдүүлэх нэгдсэн тогтолцоо 1996 оноос бүрдэж эхэлсэн гэж үздэг. 1994 онд батлагдсан “Түүх, соёлын дурсгалыг хамгаалах тухай хууль”-ийн 2 дугаар бүлэгт Монгол улс нь түүх, соёлын дурсгалын Улсын нэгдсэн бүртгэл мэдээллийн сан /УНБМС/-тай, тэр нь шаталсан тогтолцоотой байхаар орсон байна. Энэ заалтын дагуу “Соёлын өвийн төв байгуулах тухай” Соёлын сайдын 1996 оны 07 дугаар тушаал гарч Музейн үзмэр сэргээн засварлах урлангийн орон тоо, төсөвт багтаан түүх, соёлын дурсгалт зүйлийн УНБМС-г байгуулахаар шийдвэрлэжээ. Энэ сан тухайн үеийн Соёлын яаманд цуглараад байсан түүх, соёлын дурсгалт зүйлстэй холбоотой судалгаа, тайлан, мэдээ зэрэг эх хэрэглэгдэхүүнийг татан авч, анхны бүрдүүлэлтээ хийж байжээ. Эдүгээ соёлын өвийн УНБМС нь олон улсын нийтлэг зарчмын дагуу монгол нутаг дахь соёлын өвийг түүх, соёлын хөдлөх, үл хөдлөх /соёлын биет өв/, утга соёлын /соёлын биет бус өв/ гэсэн 3 хэсэгт ангилж мэдээллийн сан бүрдүүлж байна. УНБМС түүх, соёлын дурсгалын бүрдүүлэлтийг хийхдээ 1996 онд ИКОМОС-ын Ерөнхий Ассамблейн 11 дүгээр хурлаас батлан гаргасан “Дурсгалт газруудыг баримтжуулах ИКОМОС-ын зарчим”-ыг баримтлахын сацуу өөрийн орны онцлогт тохирсон аргачлал боловсруулан ажилладаг.

1996-1999 онд “Монгол нутаг дахь түүх, соёлын дурсгал” сэдэвчилсэн лавлах бүтээх ажлын хүрээнд хээр хөдөө орших түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалын талаарх мэдээлэл цуглуулах зорилгоор хэд хэдэн чиглэлээр зохион байгуулсан хээрийн шинжилгээний экспедицид СӨТ-ийн мэргэжилтэн судлаачид гар бие оролцож дурсгалуудын хадгалалт хамгаалалтын байдал, засаг захиргааны харьяалал, эвдрэл гэмтлийн талаар нэлээд мэдээлэл хуримтлуулсан билээ. Энэ мэдээллүүд нь тухайн үедээ УНБМС дахь үл хөдлөх дурсгалын бүртгэл мэдээллийн хэсэгт томоохон мэдээлэл бүрдүүлэлтийн ажил болсон бөгөөд, эдгээр мэдээллийг ашиглаж 1998 онд “Улс, аймаг, нийслэлийн, хамгаалалтад байх үл хөдлөх дурсгалын жагсаалт”-ыг шинэчилж, “Түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалыг хамгаалах, сэргээн засварлах Үндэсний хөтөлбөр”-ийг анх удаа боловсруулан хэрэгжүүлсэн юм.

Өнөөдөр манай улсад ШУА-ийн Археологийн хүрээлэн, Палеонтологийн хүрээлэн, Нүүдлийн Соёл Иргэншилийг судлах Олон улсын хүрээлэн, Монголын Үндэсний музей, МУИС-ийн Археологи-Антропологийн тэнхим, МУБИС-ийн Түүхийн тэнхим, Улаанбаатарын Их Сургуулийн Археологийн тэнхим, “Чингэс хаан” дээд сургууль зэрэг мэргэжлийн байгууллагууд хууль, журмын дагуу археологи, палеонтологийн хайгуул,

малтлага судалгаа хийж түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалын талаар арвин мэдээлэл хуримтлуулж байна.

Улс, аймаг, нийслэлийн хамгаалалтад байх түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгал: УБХ-ын Тэргүүлэгчдийн 1941 оны 79 дүгээр хурлын тогтоолоор "Хуучны дурсгалт зүйлсийг сахин хамгаалах дүрэм"-ийг баталж, түүний 2 дугаар хавсралтад нэр бүхий 15 дурсгалыг улсын нэгдүгээр зэрэглэлийн хамгаалалтад, 16 дурсгалыг улсын хамгаалалтад байхаар шийдвэрлэжээ. Энэ жагсаалт бол Монгол улс анх удаа түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалаа төрийн хамгаалалтад авсан түүхэн шийдвэр байсан юм.

1970 онд АИХ-аас "БНМАУ-ын Соёлын дурсгалт зүйлийг хамгаалах тухай хууль" батлагдан гарсны дараа буюу БНМАУ-ын Сайд нарын Зөвлөл /СнЗ/-ийн 1971 оны 420 дугаар тогтоолоор "БНМАУ-ын хамгаалалтад байх түүх, соёлын дурсгалын жагсаалт"-ыг баталж, улсын хамгаалалтад 21 дурсгал, орон нутгийн хамгаалалтад 106 дурсгалт газрыг оруулсан байна. Энэхүү 420 дугаар тогтоолоор улс, орон нутгийн хамгаалалтад авсан дурсгалуудад түүхэн үйл явдал, биe хүмүүсийн дурсгалд зориулан болгосон хөшөө, багана, ханын самбар зэрэг дурсгалыг эртний булш хиргисүүр, хот хэрмийн үлдэгдэл, хүн чулуун болон буган чулуун хөшөө дурсгалтай хамтатган хамгаалалтад авсан байна.

1994 онд УИХ-аас "Түүх, соёлын дурсгалт зүйлийг хамгаалах тухай хууль"-ийг шинэчлэн баталсантай холбогдуулан дээрх жагсаалтыг тус хуулийн үзэл баримтлал, нэр томъёонд нийцүүлэн дахин шинэчилжээ. 1994 оны Засгийн газрын 233 дугаар тогтоолын 3 дугаар хавсралтаар "Улс, аймаг, нийслэлийн хамгаалалтад байх соёлын үл хөдлөх дурсгалын жагсаалт" нэрээр батлагдсан энэ жагсаалтад нийт 93 дурсгалыг улсын хамгаалалтад, 287 дурсгалыг аймгийн хамгаалалтад байхаар тусгасан байна. Энэ жагсаалтад зөвхөн эртний түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгал хамрагдсанаараа онцлогтой юм.

1995-1997 онд УИХ-аас "Монгол улсын засаг захиргаа, нутаг дэвсгэр, түүний удирдлагын тухай хууль"-д зарим өөрчлөлт оруулж, шинээр аймаг, сум байгуулснаас болж улс, аймаг, нийслэлийн хамгаалалтад байх дурсгалын оршин буй засаг захиргааны нэгжийн нэрийг өөрчлөх шаардлага урган гарчээ. Түүнчлэн мэргэжлийн эрдэм шинжилгээний байгууллагуудын үйл ажиллагааны үр дүнд улсын хамгаалалтад зайлшгүй байвал зохих дурсгал цөөнгүй илэрч олдсон байна. Энэ шаардлагын үүднээс Монгол улсын Засгийн газар 1998 оны 235 дугаар тогтоолоор "Улс аймаг, нийслэлийн хамгаалалтад байх түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалын жагсаалт"-ыг шинэчлэн баталжээ. Уг жагсаалтад 120 дурсгалыг улсын хамгаалалтад, 233 дурсгалыг аймгийн хамгаалалтад тус тус авчээ.

2004 онд ЮНЕСКО-ийн Дэлхийн өвийн хорооноос Орхоны хөндийн соёлын дурсгалт газрыг хүн төрөлхтний соёл, иргэншлийн түүхийн олон улбааг хадгалсан дурсгалтай, тэдгээр нь дэлхий дахинд нийтлэг үнэ цэнэтэй гэж үзэн дэлхийн соёлын өвд бүртгэн авсан билээ. Орхоны хөндийн соёлын дурсгалт газар нь 121,967 га газрыг хамардаг бөгөөд энэ бүс нутагт 100 гаруй дурсгалт газарт 1350 орчим нэгж ширхэг түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгал оршдог байна. Эдгээр дурсгалын дотор өмнө нь улс, аймгийн хамгаалалтад орж байсан цөөнгүй дурсгал хамрагдсан юм.

1994 оны "Түүх, соёлын дурсгалыг хамгаалах тухай хууль"-ийг 2001 онд УИХ-аас "Соёлын өвийг хамгаалах тухай хууль" болгон өөрчлөн найруулж баталсан юм. Монгол улсын нутагт сүүлийн 10 гаруй жил явуулсан археологийн хайгуул, малтлага судалгааны үр дүнд түүх, соёл, шинжлэх ухааны өндөр ач холбогдолтой олон дурсгалыг шинээр нээн илрүүлсэн бөгөөд тэдгээрийг зайлшгүй хамгаалах шаардлага тулгарсан, түүнчлэн зарим дурсгалыг аймгийн хамгаалалтын жагсаалтаас улсын хамгаалалтын жагсаалтад оруулах шаардлага урган гарсан зэргээс үүдэн "Улс, аймаг, нийслэлийн хамгаалалтад байх түүх, соёлын дурсгалын жагсаалтыг 2008 онд дахин шинэчлэн баталжээ. Монгол улсын Засгийн газрын 2008 оны 175 дугаар тогтоолоор шинэчлэн батлагдсан уг жагсаалтад 175 дурсгалыг улсын хамгаалалтад, 275 дурсгалыг аймгийн хамгаалалтад авахаар оруулсан байна. Энэ жагсаалтад түүх, соёлын ач холбогдол өндөртэй, цаашид хамгаалалтад авч, урт хугацаанд тогтвортой судалгаа, шинжилгээний ажил хийх шаардлагатай 15 дурсгалыг аймаг, нийслэлийн хамгаалалтын жагсаалтаас хасч улсын хамгаалалтын жагсаалтад оруулсан ба шинээр 40 дурсгалыг улсын хамгаалалтын жагсаалтад, 57 дурсгалыг аймгийн хамгаалалтын жагсаалтад тус тус нэмж тусгажээ. Мөн анх удаа палеонтологийн дурсгалт газрыг хамруулсан байна.

Дурсгалт газрын хамгаалалтын цэс: 1994 онд батлагдсан "Түүх, соёлын дурсгалт зүйлийг хамгаалах тухай хууль"-ийн 16.6 дахь заалтад "Эртний хот, суурины үлдэгдэл, байшин барилга, цогцолбор зэрэг түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалт зүйлийн сүр бараг хадгалах зорилгоор эргэн тойронд нь 0.1-3 км-ийн хамгаалалтын бүсийг Засгийн газар тогтоож болно" гэж заажээ. Энэхүү заалтын дагуу түүх, соёлын үл

хөдлөх дурсгалын түүхэн тодорхой орон зай, цаг үеийг төлөөлж чадах байдал, түүх, соёл, шинжлэх ухааны үнэ цэнэ, ач холбогдол, улсын хамгаалалтын зэрэглэл зэргийг харгалзан үл хөдлөх дурсгалын хамгаалалтын бүсийг тогтоож эхэлжээ. Засгийн газрын 1997 оны 241 дүгээр тогтоолоор Өвөрхангай аймгийн Хархорин сумын нутагт орших Монголын эртний нийслэл Хархорум хотын туурийн хамгаалалтын бүсийг 9,69 км.кв талбайтай байхаар тогтоосон нь анхны хамгаалалтын бүстэй дурсгал болсон юм.

2001 онд УИХ-аас “Түүх, соёлын дурсгалыг хамгаалах тухай хууль”-д нэмэлт өөрчлөлт оруулж “Соёлын өвийг хамгаалах тухай хууль” болгон шинэчлэн баталсан бөгөөд уг хуулийн 17.6, 17.7, 17.8 заалтад түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалын хамгаалалтын бүс тогтоож байх тухай асуудал хэвээр тусгагдаж, талбайн хэмжээг тогтоосон заалтыг хассан байна. Засгийн газар “Соёлын өвийг хамгаалах тухай хууль”-ийн холбогдох заалтыг үндэслэн:

- 2001 оны 96 дугаар тогтоолоор Гандантэгчинлэн хийд, Гэсэр сүм, Богд хааны ногоон ордон, Чойжин ламын сүм, Дамбадаржаа хийд, Гэр хэлбэрт модон дугануud буюу Дашчойлин хийд, Чин ван Ханддоржийн байшингийн хамгаалалтын бүсийг,
- 2002 оны 71 дүгээр тогтоолоор Архангай аймгийн Хашаат сумын нутагт орших Билгэ хаан, Культегины хөшөө, мөн аймгийн Хотонт сумын нутагт орших Хар балгас, Өвөрхангай аймгийн Бат-Өлзийт сумын нутагт орших Төвхөн хийд, Төв аймгийн Баян сумын нутагт орших Тоньюкукийн хөшөөний хамгаалалтын бүсийг,
- 2003 оны 190 дүгээр тогтоолоор Хөвсгөл аймгийн Бүрэнтогтох сумын нутагт орших Уушигийн өврийн буган чулууны цогцолбор, Хэнтий аймгийн Дэлгэрхаан сумын нутагт орших Аваргын балгас, Төв аймгийн нутагт орших Манзуширын хийд, Улаанбаатар хотын Баянзүрх дүүргийн нутагт орших Дарь-Эхийн сүмийн 2 чулуун баганын хамгаалалтын бүсийг,
- 2004 оны 126 дугаар тогтоолоор Өвөрхангай аймгийн Хархорин сумын нутагт орших Баруун хүрээний туурь, Булган аймгийн Рашаант сумын нутагт орших Хөгнө тарнийн дээд доод хийдийн туурийн хамгаалалтын бүсийг,
- 2006 оны 70 дугаар тогтоолоор Булган аймгийн Дашинчилэн сумын нутагт орших Цогт тайжийн Цагаан байшин, бичигт хөшөө, мөн сумын нутагт орших Хар Бухын балгасны хамгаалалтын бүсийг,
- 2006 оны 123 дугаар тогтоолоор Архангай, Өвөрхангай, Булган аймгийн нутагт орших Дэлхийн өв-Орхоны хөндийн соёлын дурсгалт газрын хамгаалалтын бүсийг,
- 2009 оны 135 дугаар тогтоолоор Дорноговь аймгийн Хатанбулаг сумын нутагт орших Эргэлийн зоон палеонтологийн дурсгалт газар, Төв аймгийн Алтанбулаг сумын нутагт орших Өнгөтийн цогцолбор дурсгал, Дэлгэрхаан сумын нутагт орших Их Хөшөөтийн цогцолбор дурсгал, Хэнтий аймгийн Батширээт сумын нутагт орших Өглөгчийн хэрэм, Рашаан хад, Үзүүр цохионы цогцолбор дурсгал, мөн аймгийн Өмнөдэлгэр сумын нутагт орших Балдан Бэрээвэн хийд, түүний орчмын хадны зургийн дурсгал, Дунд Жаргалантын цогцолбор дурсгал, Хэрлэн сумын нутагт орших Цэцэн ханы ордны цогцолбор, Улаанбаатар хотын Чингэлтэй дүүргийн нутагт орших “Өндөр хоршоо” хэмээх түүхт барилга (өнөөгийн Дүрслэх урлагийн музей Б.Д), Баянзүрх дүүргийн нутаг дэвсгэрт орших Ардын Намын Төв Хороо, Ардын Засгийн газар түр байрлаж байсан түүхт барилгын (өнөөгийн Улаанбаатар хотын түүх, шинэчлэн байгуулалтын музей Б.Д) хамгаалалтын бүсийг тус тус тогтоожээ.

Түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалын хадгалалт хамгаалалтын өнөөгийн байдал, авч буй арга хэмжээ: Хээр хөдөө орших байгаа түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалын өнө удаан жил хадгалагдахад байгалийн болон нийгмийн хүчин зүйлс ихээхэн сөрөг нөлөө үзүүлсээр иржээ.

Түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгал нь байгаль дээр ил задгай оршиж байдгийн хувьд их бага хэмжээний эвдрэл гэмтлийг өөртөө агуулж байдаг. Ялангуяа чулуун дурсгал нь орчны температурын хэлбэлзлэл, салхи, ус болон химийн идэвхтэй бодисууд, ургамал, амьтнаас ялгарах органик бодисуудын нөлөөгөөр ан цав гарах, хагарч гэмтэх, хуурч унах, үйрч бутрах, зэргээр анхны төрх байдлаа алдаж гэмтдэг байна. Мөн газар хөдлөлт, гал түймэр, үер ус, хүчтэй цасан болон шороон шуурга гэх мэт байгалийн гамшигт үзэгдэл нь дурсгалд сөргөөр нөлөөлж буй байгалийн хүчин болдог ажээ.

Агаарын хэлбэлзэл, салхи нь чулууны бүтцийг сийрэгжүүлж физик өгөршилд оруулахаас гадна өгөршиж суларсан чулууны мөхлөг ан цав хооронд ус (хур тунадас) орж тогтон халуун хүйтний хэлбэлзлийг даган

хайлж хөлдөхдөө тэлж агшин ан цавыг ихэсгэн механик өгөршилт үүсгэсэн байдал манай ихэнх хөшөө чулуун дурсгалд олонтаа тохиолддог.

Түүх, соёлын дурсгалд нөлөөлөх нийгмийн хүчин зүйлд бусдын соёлыг үл хүндэтгэх, хотжилт суурин иргэншил болон нүүдлийн ахуйг дагасан нөлөөлөл, хүн амын сийрэг байдал, эдийн засгийн хомсдол, үйлдвэржилт, оновчгүй бодлого, төлөвлөлт, шашин шүтлэг, буруу аргаар хамгаалах, сэргээн засварлах, хүний санамсаргүй болон санаатай үйл ажиллагаа зэрэг ордог. Сүүлийн жилүүдэд хүмүүсийн сүсэг бишрэлдээ хэтлэгдэн хөшөө чулуунд элдвийн тос түрхэх, хадаг яндар уяж байгаа нь уг дурсгалын насыг богиносгох хохиролтой үйлдэл болдог ажээ. Тухайлбал хөшөө дурсгалд хадаг яндар уяснаар түүнд чийг хуримтлагдаж агаарын хэмийн нөлөөгөөр чулуулгийн гадаргууд хүчтэй нөлөө үзүүлэх, хорхой шавьж үүрлэн элдэв төрлийн хүчиллэг ялгадас ялгаруулан чулуулгийн мөхлөгт сөрөг нөлөө үзүүлдэг байна.
Соёлын өв, түүх, соёлын дурсгалд хүндэтгэлтэй хандах нийгмийн төлөвшил бүрэлдээгүй энэ үед хадны сүг зураг, эртний хөшөө чулуун дурсгалыг аж ахуйн зорилгоор ашиглах, эртний бичээс, хадны сүг зурган дээр элдэв бичээс бичих, өнгө зүсийг өөрчлөх, нураах, булш, хиргисүүр, тахилын байгууламжийг олз ашиг олох зорилгоор ухах, малтах зэрэг зохисгүй байдал их гарч байна.
Монгол улс өөрийн нутаг дээр байгаа түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалыг анхны хэлбэр төрхөөр нь хадгалан үлдэх, хойч үедээ өвлүүлэн үлдээх шинжлэх ухааны үндэслэлтэй хамгаалалтын анхны ажлуудыг 1940-өөд оноос эхлэн өнөөг хүртэл хийж иржээ. 1944 онд Эрдэнэ Зуу, Амарбаясгалант зэрэг уран барилгын дурсгалуудыг сэргээн засварлах ажлыг, 1960-1961 онд Чойжин ламын сүм, Богд хааны Ногоон ордон зэргийг сэргээн засварлах ажлуудыг хийсэн байна.

1971 онд Барилгын зургийн төв институтэд “Түүх, соёлын дурсгалт зүйлийн зураг төсөл, эрдэм шинжилгээний товчоо”-г, 1973 онд Соёлын яамны харьяанд “Түүх, соёлын дурсгалт зүйлийн засварын газар”-ыг тус тус байгуулсан бөгөөд 1976 онд дээрх хоёр газрыг нэгтгэн “Түүх, соёлын дурсгалыг сэргээн засварлах газар” гэсэн бие даасан байгууллагыг байгуулжээ. Энэ байгууллага 1995 оны хүртэлх хугацаанд Монголын уран барилгын томоохон дурсгалууд болох Эрдэнэ зуу, Амарбаясгалант, Гандантэгчинлэн хийд, Богд Хааны ногоон ордон, Чойжин ламын сүм, Цэцэн ханы ордон, Хачин ламын сүм, Чин ван Ханддоржийн байшин, Алтанбулаг дахь ардын хувьсгалын түүхэнд холбогдох барилга байшин зэргийг мэргэжлийн түвшинд сэргээн засварлаж байжээ. Үүний зэрэгцээ хөдөө орон нутгийн засаг захиргаа өөрсдийн нутаг дэвсгэр дээр байгаа үл хөдлөх дурсгалуудыг хамгаалах зорилгоор хайс хашаа барих, хаяг самбар байрлуулах зэргээр хөдөлгөөн өрнүүлж байсныг тэмдэглэх хэрэгтэй.

Түүх, соёлын дурсгалыг хамгаалах, сэргээн засварлах ажлыг тодорхой бодлого, дэс дараалалтайгаар гүйцэтгэх, түүнд зарцуулж буй хандив, төсөв, хөрөнгийг үр бүтээлтэй зарцуулах зорилгоор “Түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалыг хадгалж хамгаалах, сэргээн засварлах Үндэсний хөтөлбөр”-ийг 1999-2005 онд хэрэгжүүлжээ. СӨТ-ийн сэргээн засварлагч, мэргэжилтнүүд түүхэн болон шинжлэх ухаан, урлаг уран сайхны өндөр ач холбогдол бүхий зарим хөшөө дурсгалын хэв дардсыг авах, хуулбар хийж улсын сан хөмрөгт хадгалах, зарим хөшөө чулуун дурсгалд бэхжүүлэлт консерваци хийх зэрэг ажлуудыг энэхүү хөтөлбөрийн хүрээнд хийсэн байна. Мөн сүм хийдийг сэргээн засварлах, хамгаалалтын хашаа, саравч барих, аянга зайлуулагчтай болгох зэрэг олон ажил энэ хөтөлбөрийн дагуу хийгджээ.

Дээрх хөтөлбөрийн хамрах хүрээг өргөтгөн түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалыг аялал жуулчлал, дэд бүтэцтэй уялдуулан сурталчлах, соёлын өвийг сэргээн засварлах мэргэжилтэн бэлтгэх зэрэг асуудлыг иж бүрэн тусгасан “Түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалыг хамгаалах, сэргээн засварлах хөтөлбөр”-ийг шинээр боловсруулж Засгийн газрын 2007 оны 303 дугаар тогтоолоор баталсан юм. Энэхүү хөтөлбөрийг 2008-2015 онд хэрэгжүүлэхээр төлөвлөж, зарим ажлуудыг холбогдох газрууд эхлүүлээд байна.

Монгол Улсын төр засгаас түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалт зүйлийг хадгалж хамгаалах, сэргээн засварлах чиглэлээр олон ажил боловсруулан хэрэгжүүлж байгаа хэдий ч зарим нэг ашиг хонжоо хайсан ухвар мөчид хүмүүсийн харгайгаар олон дурсгалт зүйлс эвдэн сүйдсээр байгаа билээ. Ийм баримтыг олноор нь дурдаж болно. Сайны хажуугаар саар болсон энэ бусармаг үйлдлийг таслан зогсоох, урьдчилан сэргийлэх ажлыг зохион байгуулахад хөдөө орон нутгийн ард иргэдийн туслалцаа дэмжлэг туйлаас чухал болохыг шат шатны Засаг дарга, холбогдох байгууллагууд анхааралдаа авбал зохилтой.

Эцэст нь, эцэг өвгөдийнхөө үлдээсэн түүх, соёлын дурсгалуудад хүндэтгэлтэй хандаж, олон арга хэлбэрээр хайрлан хамгаалж, сэргээн засварлаж хойч үедээ бүрэн бүтнээр нь өвлүүлэн үлдээх явдал бол өнөөгийн монголчууд бид бүхний эрхэм үүрэг мөн болохыг уншигч танд сануулья.

INTRODUCTION

The diversity of intellectual and physical cultural heritage derived from and created by humanity through the long historic period of time is classified into tangible and intangible cultural heritage by their forms and identities. Intangible cultural heritage is defined as the practices, representations, expressions, knowledge and skills, as well as the instruments, objects, artifacts and associated cultural spaces, and tangible cultural heritage includes all other physical objects such as monuments, historic buildings, statues, museum items and others which have significant historic and artistic value to Mongolia. . Tangible cultural heritage is identified as movable and immovable cultural heritage characterized by their storage, mobility, sizes and associated significance with their origination.

As stated in the 1972 UNESCO "Convention for the Protection of the World Cultural and Natural Heritage" adopted by the 17th General Conference, the "Cultural Heritage" is classified into three subcategories by its immovable distinctions as follows:

- Monuments: architectural works, works of monumental sculpture and painting, elements or structures of an archeological nature, inscriptions, cave dwellings and complex features, which are outstanding universal value from the historic, artistic and scientific point of view
- Groups of building: groups or separate or connected buildings which, because of their architecture, homogeneity or their place in the landscape, are of outstanding universal value from the point of view of history, art or science
- Sites: Works of man or the combined works of nature and of man, and areas including archeological sites which are of outstanding universal value from the historical, aesthetic, ethnological or anthropological points of view)

Mongolia is one of the richest countries with historical and cultural immovable properties, created by and derived from the nomadic people's lifestyle of Central Asia, and transmitted from generation to generation. In 2001, Mongolia has revised its law on "Protect of Cultural Heritage" in accordance with the international cultural heritage protection standards and Mongolian Constitution of 1992. In the 3rd article of the law it states that, "...immovable properties include archeological findings such as shelter of ancient people, cultural layers of ancient settlement, a place used to be used for mining and industry, tumulus, grave, tomb, sacrificial sites, man stone, deer stone, archeological artifacts, rock paintings, rock inscriptions, ancient settlements, ancient ruins, ancient castles, ancient walls, complex of architecture, temples, monasteries, streets, squares (old and related with historical activity), apartments and buildings relevant to individuals and events significant in history, historical and cultural sites, fossils microorganisms, plants ancient animals, and paleontological sites.

State independency and culture is expressed by the cultural heritage, especially historical and cultural immovable properties. It is of utmost importance for our government to pay close attention to protect and safeguard the immovable properties of Mongolia.

Law and policies on protection of historical and cultural immovable properties: From the ancient times Mongolians have preserved and protected with respect historical and cultural heritage, created by the ancestors. People were fined with livestock for excavating and damaging ancient tumulus and tombs. Also the elders have been teaching and transmitting knowledge to younger generations about preserving and respecting the immovable historic properties. It is believed that "Those who damages the immovable historic properties inherited from their ancestors, would have bad luck, such as meeting with ghosts; lose eyesight or always having some problems" etc.

In 1921, after the People's Revolution, state policy was formulated for protection of historical and cultural heritage. Institute of Language and Literature has developed its internal policy, that states "Institute to preserve and protect the rock inscriptions and rock paintings in Mongolia". This policy remains as the first Mongolian act for historical and cultural protection. "Protection and Preservation Regulation for Historical and Cultural Heritage" was adopted by the 79th conference decision of Presidium of State Baga Khural in 1941. In the regulation it states that, "The historical and cultural heritage existing on Mongolian territory, shall be in possession of Mongolians". Almost all paragraphs and articles of this regulation adopted for immovable properties protection.
For almost 30 years since the adoption of the above policies Mongolian government didn't make any changes to it neither have adopted any new acts for historical and cultural heritage preservation. Possibly it's due to insufficient research, lack of people's awareness regarding the importance of protecting the historical and cultural heritage.

By the consent of the Presidium of People's Great Khural, the "Law on Protection of Cultural Properties of People's Republic of Mongolia" was adopted in 1970, which was comprehensively and systematically included all cultural functioning relations and activities containing research, examination, conservation, preservation, promotion and dissemination of historical and cultural heritage created by Mongols. As a result, the awareness has risen among

people by the certain degree, changed their attitude towards the cultural heritage and increased their respect and responsibility as well as their contribution on protecting and preserving it. The law was effective from 1970 to 1994, the period of time that Mongolian government has organized number of works for identifying, restoring historical and cultural immovable monuments, along with discovering, registering, conserving and preserving them. Consequently, a number of activities and works were implemented on cultural heritage protection. Thus the outside world gradually started to get to know of Mongolian unique cultural heritage.

Since 1990, Mongolia has been developing democratic society. Accordingly the acts and laws were revised and combined with democratic concepts. Adopted by the State Great Khural, the cultural heritage as defined in the new constitutional law of 1992, “Mongolian people’s historical and cultural heritage, science and intellectual property shall be under the State protection of Mongolia”. In accordance with it, the State Great Khural adopted “Law on Protection of Historical and Cultural Properties” in 1994. The law coordinated number of cultural relations combined with the concepts of democracy. And it defined the criterias of objects to be included into historical and cultural immovable properties. In 2001, after the several amendments made on “Protection Law of Historical and Cultural Properties of 1994”, articles of protection of intangible cultural heritage were added and has changed to the “Protection Law of Cultural Heritage”. Since 2001, the government has been enforcing “Protection Law of Cultural Heritage”, in Mongolia. Cultural heritage protection and preservation is completely coordinated by this law.

Today, cultural heritage issues, particularly immovable monuments matters are coordinated by some articles of the following laws, such as “Protection Law of Cultural Heritage”, “Land”, “Minerals”, “Protected Areas”, “Criminal law” etc.

Mongolia has signed in international agreements, charters and conventions for preserving and protecting the cultural heritage: “1954 UNESCO Convention for the Protection of Cultural Property in the Event of Armed Conflict” in 1964; “1972 UNESCO Convention for the World Cultural Heritage” in 1990; “1970 UNESCO Convention on the Means of Prohibiting and Preventing the Illicit Import, Export and Transfer of Ownership of Cultural Property” in 1991; and “2003 UNESCO Convention for the Safeguarding of the Intangible Cultural Heritage” in 2005.

Registration and research of historical and cultural immovable properties: The first research and examination work on immovable historical and cultural properties in Mongolia started in 1889, by Russian researcher N.M Yadrintsev at the Orkhon River Valley. Since then, for over a hundred years, Mongolian researchers and scholars have done many research works and examinations on historical and cultural immovable properties based on the archeological and ethnological theories and methods, in cooperation with the researchers and experts of Russia, Finland, USA, Hungary, Japan, France, German, China, Korea and others. As a result of those research works, researchers and experts have come to the conclusion that immovable properties of Mongolia are indeed an important part in the history and culture. Also as a result of these research works, first information and registration database system for immovable properties was created.

Registration and documentation is considered as a primary step for protection of immovable heritage properties. Main objective of the registration and documentation is to identify the current value and status of immovable properties by determining their size, form, recent condition, damages and registering and documenting them by photo, video and hand drawings. By collecting truthful information and making the correct registrations of immovable properties is essential to increase people’s contribution on cultural heritage protection, to collect detailed information on cultural heritage, to examine and control the cultural heritage evolution (to compare past and current status), and to provide the right information to public, relevant government agencies and to raise their awareness.

After the People’s Revolution, immovable properties registration and documentation started in Mongolia by the internal policy of Institute of Language and Literature “Institute for registration, documentation and protection of historical and cultural heritage”. In accordance with it, the Institute has organized research works in Tuv, Arkhangai, Bulgan, Uwurkhangai provinces for registration and digital documentation of the“Sandagiin Khiid”, temple monastery of “Erdene Zuu” and “Baruun Khuree”. Since 1935, the Prefectural Research Centers were established in every province of Mongolia, and representatives and members were appointed. Therefore huge amount of relevant information and documents on historical and cultural heritage were gathered and recovered.

At the end of 1941, under the administration of Mr. Perlee (researcher and scientist of history of Mongolian Academy of Sciences) the Institute of Language and Literature,collected “Archeological information database of Mongolia” and prepared a new form for cultural heritage research materials and information. This work has taken twenty years. And the database was developed and enhanced annually with new data of the archeological excavations and re-

search works. "Archeological information database of Mongolia" was the first registration and information database for cultural heritage, and the data of the database has been kept and saved in Hand Written format at the Institute of Archeology of Mongolian Academy of Science.

The unified system for data and information database for the registration and documentation of historical and cultural heritage was created in 1996. In 1994, the State Great Khural adopted the new "the Law for Protection of Historical and Cultural Properties" combined with new constitution. In second paragraph of this law, it states that Mongolia needs to have a systematic Registration and Information State Database for Cultural Heritage". According to this article, in 1996 Minister of Culture made his 7th order to establish a Center of Cultural Heritage, thus the establishment of the registration and information state database was included in the budget. The database received the first registration and information of historical and cultural heritage from Ministry of Culture, which was previously collected by the Ministry. According to the international general principals, we are collecting historical and cultural heritage information by three basic categories, as movable, immovable and intangible cultural heritage. When we register and document historical and cultural heritage into the database, we refer to comply with ICOMOS Principles for the Recording of Monuments, Group of Buildings and Sites, ratified by the 11th ICOMOS General Assembly in 1996.

Through 1996-1999, in the framework of the creation of "Historical and Cultural Properties of Mongolia" guidebook, specialists and researchers of the Center of Cultural Heritage participated in the number of field research works and collected information on current status for immovable properties and their locality. As a result, most of the immovable properties information was collected into Registration and Information State Database of Cultural Heritage. Consequently, the "List of Protection of Historical and Cultural immovable properties for state, province, city of Ulaanbaatar" was revised, and "National Project for the Protection and Conservation of Historical and Cultural Heritage" was implemented in1998.

Today, the Institute of Archeology, Institute of Paleontology of Mongolian Academy of Science, International Institute for the Study of Nomadic Civilizations, National Museum of Mongolia, Department of Archeology and Anthropology at the School of Social Science, National University of Mongolia, Department of History at Mongolian State University of Education, Department of Archeology at University of Ulaanbaatar and "Chinggis Khaan" university are making legal archeological excavations and research works, and collecting the information for immovable properties.

Historical and cultural immovable properties in protection of state, province, city of Ulaanbaatar: "Protection and Preservation Rule for Historical and Cultural Properties" was adopted by the 79th conference decision of Presidium of State Baga Khural in 1941. At its second appendix, the presidium has decided to select 15 immovable monuments as the first degree state protection, 16 immovable monuments as a state protection. After adopting the "Law on Protection of Cultural Properties of People's Republic Mongolia" in 1970, by the 420th resolution of 1971 by Council of Ministers of Mongolia, has adopted the "List of Protection of Historical and Cultural Heritage of People's Republic Mongolia", has selected 21 immovable properties for the state protection, and 106 immovable monuments for provincial protection. According to this 420th decision, these immovable monuments include statues built for memorial purposes of historical events and individuals, columns, and with tombs, tumulus, ancient settlements, ancient ruins, man stones, deer stones.

"List of Protection of Historical and Cultural immovable properties of state, province, Ulaanbaatar city" was revised, according to the amendments of "Protection Law of Historical and Cultural Properties" of 1994. At the third appendix of 233rd decision, the Government of Mongolia has decided to select 93 immovable properties as a state protection, 287 immovable properties as a provincial protection, according to the "List of Protection of Historical and Cultural Immovable Monuments of State, Province and city Ulaanbaatar". The list has specific rules for ancient historical and cultural properties.

In 1995-1997, the State Great Khural amended the "Law of Mongolia on Administrative and Territorial Units and Their Governance", and established new administrative units. For this reason, the need to change the name of administrative units was required for the "List of Protection of Historical and Cultural immovable monuments of state, province, Ulaanbaatar city". Also the number of discovered immovable properties by the science and research organizations were required to be included in the state protection. In 1998, by the 235th decision of Government, the "List of Protection of Historical and Cultural immovable monuments of state, province, Ulaanbaatar city" was revised. In accordance with it, 120 immovable properties were selected for the state protection, 233 immovable properties were selected for provincial level protection.

In 2004, the UNESCO World Heritage Committee inscribed Orkhon Valley Cultural Landscape on World Heritage

List, including valuable historical and cultural heritages of human history. Orkhon Valley Cultural Landscape has over 100 cultural sites and about 1350 historical and cultural immovable properties, covering area of 121,967 hectares. Orkhon Valley Cultural Landscape has number of immovable properties selected to state and provincial protection.

“The Law for Protection of Historical and Cultural Properties of 1994” has been revised and changed to “the Law for Protection of Cultural Heritage” by the State Great Khural in 2001. As a result of the past 10 years archeological excavations and research works, the number of cultural properties were discovered, and further protection was required for the preservation of those properties. In accordance with it, the “List for Protection of Historical and Cultural immovable properties of state, province, Ulaanbaatar city” was revised by the government in 2008. On May 14th of 2008, the protection list has been revised by the 175th resolution of Government, and 175 immovable properties were selected as the state protection, 275 immovable properties are under province protection. 15 immovable properties are included in the state protection. 40 immovable monuments are under the state protection, 57 immovable monuments under province protection. And for the first time, paleontological sites were selected in the protection list of the state and province.

Protection zone of immovable properties: In Paragraph 6 of article 16, the “Protection law of Historical and Cultural Properties of 1994”, “Government has set up 0.1-3 kilometers of protection zone around the historical and cultural immovable properties, such as remains of ancient cities and settlements, buildings, architecture complexes in order to provide the integrity and safety thereof ”. In accordance with this article, setting up protection zones around the immovable monuments oversaw their significance on history, culture, science and classification on state protection. By the 241st resolution of Government in 1997, first protection zone was set up around ruins of Kharkhorum city, capital of Mongolian Empire, covering an area of 9.69 square kilometers.

The “Protection law of Historical and Cultural Properties of 1994” revised and changed to “Protection law of Cultural Heritage” by the State Great Khural, in 2001. Paragraphs 6, 7, 8 of article 17, the “Protection law of Historical and Cultural Properties of 1994” re-entered into “Protection Law of Cultural Heritage” and the article for measurement of surrounding areas was removed

- By the 96th decision of 2001, the protection zones were set up around the Gandantegchinlen Khiid monastery, Monastery Geser, Green Palace of Bogd Khaan, Temple of Choijin Lama, Temple of Dambadarjaa, Temple of Dashchoilon (Wooden temples), Apartment of Chin Van Khanddorj.
- By the 71st decision of 2002, protection zones were set up around the inscripted monument for Bilge Khan, memorial complex of Kul Tegin in Khashaat soum of Arkhangai province, ruins of Khar Balgas in Khotont soum of Arkhangai province, Tuvkhun Monastery in Bat- Ulziit soum of Uwurkhangai province, inscriptions monument of Tonyokuk in Bayan soum of Tuv province.
- By the 190th decision of 2003, the protection zones were set up around the complex of deer stone called place of Uushgiin Uwur in Burentogtokh soum of Khuvsgul province, ruins of Avarga in Delgerkhaan soum of Khentii province, temple of Manzushir in Tuv province, 2 stone columns of monastery Dari-Ekh in Baynzurkh district of Ulaanbaatar city.
- By the 126th decision of 2004, the protection zones were set up around the ruins of Baruun Khuree in Kharkhorin soum of Uwurkhangai province, remains of 2 temple s of Khugnu Tarni in Rashaant soum of Bulgan province
- By the 70th decision of 2006, protection zones were set up around the inscriptions monument and building remains of Tsogtiin Tsagaan baishin, ruins of Khar Bukh in Dashinchilen soum of Bulgan province
- By the 123rd decision of 2006, the protection zones were set up around the Orkhon Valley Cultural Landscape as inscribed on World Heritage List, in Arkhangai, Uwurkhangai, Bulgan province
- By the 135th decision of 2009, the protection zones were set up around the paleontological sites of Ergeliin Zoon in Khatanbulag soum Dornogobi province, complex monuments of Ungut in Altanbulag soum Tuv aimag, complex monuments of Ikh Khushuut in Delgerkhaan soum Khentii province, complex monuments Uglugchiin Kherem, Rashaan Khad, Uzuur Tsohio in Batshireet soum of Khentii province, Baldan Bereeven temple and rock paintings in Umnudelger soum of Khentii province, complex monuments of Dund Jargalant, complex of Tsetsen Khan palaces in Kherlen soum of Khentii province, historic building called “Undur Khorshoo” (recent Fine Art Museum) in Chingeltei District of city Ulaanbaatar, historical

building of Central Committee of People's Party and People's Government (recent Museum of the History of Ulaanbaatar).

Current status and implementation of works of the protection of historical and cultural immovable properties: Many of our historical and cultural immovable properties have already been destroyed by the human activities and natural and weather decays.

Stone monuments are damaged, cracked, disintegrated by water, wind, chemical substances and bacterial damages, which penetrates pores and capillaries of stone. And natural disaster as a quake, fire, water flood, snow and dust storm has damaged stone monuments. Most of the all immovable properties in Mongolia have damaged by water and component became more porous.

Social factors, such as disrespect to culture, urbanization, economic crisis, sparse population, industrialization, illogical policy, irrational planning, religious issues, wrong conservation and protection, human improper activities are damaging historical and cultural heritages.

Recently, physical damages of immovable properties have increased substantially, due to people's worship ceremonies. When people worship, they offer and spray milk, butter oil on stones, and wrap them with silk scarf, which have resulted in destruction of these stone monuments.

Today, social behavior has developed disrespect for historical and cultural heritage, people are making illegal excavations to find profits, that also causes destruction and damage for the immovable monuments. Also writing letters or drawing images and symbols on ancient rock inscriptions and rock paintings take place.

Since 1940, Mongolia has been organizing number of research and conservation works on protection of immovable properties. In 1944, monastery Erdene Zuu and temple Amarbaysgalant were conserved and restored. In 1960-1961, temple of Choijin Lama, Green Palace of Bogd Khaan were conserved and restored as well.

In 1971, the "Agency of Academy for Research and Scheme Planning of Historical and Cultural Property" was established in the Central Architectural Institute. In 1973, the "Restoration Laboratory of Historical and Cultural Property" was established under the Ministry of Culture. In 1976, both organizations had united under the name of "Conservation and Restoration Laboratory of Historical and Cultural Property". Since that time until 1995, the organization have conserved many architectural buildings, such as Erdene Zuu, Amarbaysgalant, Gandantegchinlen, Green Palace of Bogd Khaan, temple of Choijin Lama, complex of Tsetsen Khan palaces, monastery of Khachin Lama, apartment of Chin Van Khanddorj, historic buildings in Altanbulag relevant to the People's Revolution etc. Also local administrations have built fences, put introduction boards near the immovable monuments for protecting them.

Through 1999-2005, the "National Project for Protection and Conservation of Historical and Cultural Immovable Properties" was implemented, organizing a systematic conservation and preservations of historical and cultural immovable properties.

Within the framework of this project, Center of Cultural heritage and its conservators and specialists have conserved and preserved immovable monuments, made copies and replicas of monuments for the storage in the state fund, which are of significant historical and scientific value to Mongolians. And in the framework of this project, number of works have been implemented, such as building fences, conserving monastery and temple buildings, setting up lightening arresters etc.

In 2007, the "National Project for Protection and Conservation of Historical and Cultural Immovable Properties" adopted by the 303rd decision of government, for promoting the immovable properties combined with the infrastructure and tourism, and to build capacity of conservators on cultural heritage conservation. The project is planned to be implemented from 2008 till 2015. The work has started. .

Mongolian government is implementing number of works on protection of historical and cultural immovable properties, but it was being destroyed and damaged by the improper activities of people. To stop and prevent this illegal activities on historical and cultural immovable properties, the support of local people is essential.

In the end, we should always remember that our main priority and responsibility is to respect and protect our historical and cultural heritage and pass it on to the future generations.

ХЭНТИЙ АЙМГИЙН НУТАГ ДАХЬ ТҮҮХ, СОЁЛЫН ҮЛ ХӨДЛӨХ ДУРСГАЛЫН ТУХАЙ

Хэнтий аймаг нь Монгол орны зүүн хойд хэсэгт зүүн талаараа Дорнод аймагтай, зүүн урд талаараа Сүхбаатар аймагтай, урд талаараа Говьсүмбэр, Дорноговь аймагтай, баруун талаараа Төв аймагтай, баруун хойд талаараа Сэлэнгэ аймагтай, хойд талаараа ОХУ-ын АБНАУ-тай тус тус хиллэн 80.3 мян.км2 газар нутаг эзлэн оршдог. Аймгийн төв нь Өндөрхаан хот, Улаанбаатар хотоос 331 км зайтай.

Хэнтий аймгийн газар нутаг нь Ардын хувьсгалаас өмнө Халхын Сэцэн хан аймагт, 1923 оноос Хан Хэнтий уулын аймагт тус тус харьялагдаж байжээ. УБХ-ын Тэргүүлэгчдийн 1931 оны 5 дугаар тогтоолоор Хан Хэнтий уулын аймгийг өөрчлөн зохион байгуулахад Хэнтий аймгийг 19 сумтайгаар байгуулсан байна. 1942 онд Сүхбаатар аймгийг шинээр байгуулахад тус аймгийн сумдаас 4 сумыг шилжүүлэн өгчээ.

Хэнтий аймгийн газар нутаг нь эх газрын эрс тэс уур амьсгалтай, өвлийн дундаж температур нь -19° - -23°С, зуны дундаж температур +16° - +21°С, жилд дунджаар 170-210 мм хур тунадас унадаг. Аймгийн нутаг дэвсгэрийн ихэнх хэсгийг гүвээ, толгод, тал хээр газар эзэлдэг бөгөөд нутгийн хойд хэсэгт Хан Хэнтийн нурууны салбар уулс оршдог. Аймгийн нутгаар Хэрлэн, Онон, Туул, Улз, Барх, Жаргалант, Хурх, Тэрэлж зэрэг гол мөрнүүд урсах ба Хангал, Хөх, Гүрэм зэрэг томоохон нуурууд бий.

Өнөөдөр Хэнтий аймаг Батноров, Батширээт, Баян-Адрага, Баянмөнх, Баян-Овоо, Баянхутаг, Биндэр, Галшар, Дадал, Дархан, Дэлгэрхаан, Жаргалтхаан, Мөрөн, Норовлин, Өмнөдэлгэр, Хэрлэн, Цэнхэрмандал гэсэн засаг захиргааны 17 сум, орон нутгийн 3 хот, 83 багтай. Тус аймагт халх, буриад ястнууд зонхилсон 70.2 мянган /2009 оны байдлаар/ ард иргэд оршин сууж амьдарч байна.

Хэнтий аймгийг 1943 онд “Алтан гадас” одонгоор шагнаж байжээ.

Хэнтий аймгийн нутаг дахь түүх, соёлын дурсгалыг бүртгэж судалсан тухай тойм. Хэнтий аймгийн нутагт нь суут богд Чингис хааны төрж өссөн түүхэн газар төдийгүй монголчуудын нэн эртнээс нааш төвхнөн ирсэн голомт нутаг юм. Тийм ч учраас газрын хэвлийд нь хадгалагдан үлдсэн түүх, соёлын дурсгалууд дотоод гадаадын олон эрдэмтэн судлаачдын анхаарлыг зүй ёсоор татаж байдаг юм. 1896 онд Дорнод Монголоор аялан явж байсан Д.А.Клеменц өнөөгийн Хэнтий аймгийн Цэнхэрмандал сумын нутаг Бургастайн Бичигт цохионд сийлсэн нэгэн бичээсийг үзэж өөрийн тайландаа тэмдэглэн үлдээжээ. Мөн 1927 онд Зөвлөлтийн судлаач А.А.Амстердамская одоогийн Хэнтий аймгийн Хэрлэн сумын нутагт орших “Гэлэн чулуун” хэмээх хүн чулуун хөшөөг үзэж тодорхойлон гар зургийг үйлдэж тайландаа хавсаргажээ. Эдгээр баримт бол тус бүс нутгийн түүх, соёлын талаарх цөөн хэдэн судалгааны хэрэглэгдэхүүн юм.

Хэнтий аймгийн нутагт буй түүх, соёлын дурсгалыг бүртгэж судлах ажил 1940-өөд оноос эхэлсэн байна. Монголын ууган археологич Х.Пэрлээ 1940-өөд оноос эхлэн Хурх, Жаргалант, Хэрлэн голын сав дагуу орших эртний түүх, соёлын дурсгалыг тодорхойлон бүртгэж, 1950-иад оны эхнээс зарим дурсгалыг малтан шинжилж эхэлжээ. Академич Х.Пэрлээ 1950-1980 онд Хэнтий аймгийн бараг бүх сумын нутагт археологийн хайгуул малтлага судалгааны ажил хийхдээ олон дурсгалыг шинээр илрүүлж судалгааны эргэлтэнд оруулсан бөгөөд энэ ажлынхаа үр дүнг нэгтгэн 5 нэгэн сэдэвт зохиол, олон арван эрдэм шинжилгээний өгүүлэл хэвлүүлсэн байна.

1961 онд Шинжлэх Ухааны Академи байгуулагдаж, түүний бүрэлдэхүүнд Түүхийн хүрээлэнг байгуулснаар монголын түүхийн бүх үеийг үе шаттай, системтэй өргөн хүрээгээр судлах боломж нээгдсэн билээ. Энэ цаг үеэс хойш монголын өргөн уудам нутгийг бүхэлд нь түүх, археологи, угсаатны зүйн хувьд судлан шинжлэх ажил хүрээгээ тэлж, гадаадын эрдэмтэн судлаачидтай хамтарсан болон үндэсний боловсон хүчнүүдээс бүрдсэн экспедицүүд олноороо ажиллах болжээ.

1966-1975 оны үед Д.Наваан Гурван голын шинжилгээний ангийн бүрэлдэхүүнд орж, Дорнод монголын дөрвөлжин булшийг судлах явцдаа Хэнтий аймгийн Дэлгэрхаан, Баянмөнх, Баянхутаг, Идэрмэг /өнөөгийн Батноров сумын нутаг Б.Д/, Баян-Овоо сумдын нутаг буюу Хэрлэн голын сав, Батширээт, Дадал сумын нутаг буюу Онон голын савд орших дөрвөлжин булшнуудаас нэлээдийг малтан судалж түүх, соёл, шинжлэх ухааны ач холбогдол бүхий олон арван олдворыг олжээ. Доктор Д.Наваан судалгааны ажлын үр дүнгээ нэгтгэн 1975 онд “Дорнод Монголын хүрлийн үе” хэмээх нэгэн сэдэвт зохиолоо хэвлүүлсэн билээ.

1969 онд Гурван голын шинжилгээний анги Хэнтий аймгийн Жаргалтхаан сумын нутаг Дуулга уулын өврөөс

Хүннүгийн үед холбогдох 140 гаруй булшийг илрүүлэн олж 5 булшийг малтан судалжээ. Энэхүү дурсгалыг дараа нь 1971 онд Монгол-Унгарын шинжилгээний анги, 1975, 1985 онд МЗТСХЭ-ийн хүрэл, төмөр зэвсгийн дурсгал судлах анги, 1988 онд Монгол-Зөвлөлт-Унгарын хамтарсан Хүннүгийн дурсгал судлах ангийхан очиж давтан судалж, хэд хэдэн булшийг малтан судалсан байна.

1990-1992 онд Монгол-Японы хамтарсан “Гурван гол” төсөл Чингис хааны онгоныг эрж хайх зорилгоор 3 жил дараалан Төв, Хэнтий аймгийн нутагт өргөн хүрээтэй судалгааны ажлыг зохион байгуулсан билээ. Энэ төслийн хүрээнд Монгол, Японы эрдэмтэн судлаачид /археологийн судалгааг Монголын талаас профессор Д.Цэвээндорж, Японы талаас профессор Ш.Като нар ахлан ажиллажээ/ Хэнтий аймгийн Өмнөдэлгэр, Батширээт, Биндэр, Баян-Адрага, Дадал, Дэлгэрхаан сумдын нутагт нарийвчилсан хайгуул судалгааны ажил хийж, 3586 ш булш, хиргисүүрийг бүртгэж баримтжуулжээ.

1992 онд Дорнод монголын экспедицийн хүрээнд археологч З.Батсайхан, Д.Эрдэнэбаатар нар Хэнтий аймгийн Батширээт, Биндэр сумдын нутагт хайгуул хийж, дөрвөлжин булш, монгол булш хэд хэдийг малтан шинжилжээ. Энэ судалгааны үр дүнд хүрлийн үеийн нүүдэлчдийн хэрэглэж байсан аж ахуй, соёлын олон сонирхолтой олдворууд илэрч олдсон байна.

Хэнтий аймгийн нутагт буй түүх, соёлын цөөнгүй дурсгалаас олон жил давтан судлагдаж буй олон дурсгал бий. Жишээлбэл Х.Пэрлээ тус аймгийн Дэлгэрхаан сумын нутагт орших Рашаан дэрсний балгасыг 1961 онд илрүүлж 1966, 1967, 1976 онуудад тус тус малтан шинжилжээ. 1992 онд уг балгасыг Монгол-Японы хамтарсан “Гурван гол” төслийн хүрээнд геофизикийн нарийн судалгаа хийж дэвсгэр зургийг нь анх удаа үйлдсэн байдаг. 2001 оноос мөн Монгол-Японы хамтарсан “Шинэ зуун” төслийн хүрээнд уг дурсгалт газрыг нарийвчлан судлах хийгээд авран хамгаалах чиглэлээр олон ажлыг зохион байгуулсаар байна. Мөн Рашаан хадны орчмын олон үеийн дурсгалыг доктор Х.Пэрлээ анх судалгааны эргэлтэнд оруулсан бөгөөд түүнээс хойш тус дурсгалт газар 1973, 1974 онд Гурван голын шинжилгээний анги, 1979, 1980, 1981 онуудад Монгол-Зөвлөлтийн түүх, соёлын хамтарсан экспедиц /МЗТСХЭ/ малтлага судалгааны ажил хийсэн ажээ.

Хэнтий аймгийн нутагт эртний түрэг, араб, монгол, төвд, хятад, дөрвөлжин, кидан үсгээр, улаан зос, хар бэх ашиглан бичсэн болон сийлсэн олон үед холбогдох бичгийн дурсгал нэлээд бий. Эдгээр бичгийн дурсгалуудыг академич Б.Ринчин, Х.Пэрлээ, судлаач М.Шинэхүү, доктор Ц.Шагдарсүрэн, Б.Сумъяабаатар, Л.Болд, А.Очир, Ц.Баттулга, Зөвлөлт-Оросын эрдэмтэн С.Г.Кляшторный, Японы эрдэмтэн Ш.Като, Хятадын эрдэмтэн Фэн Цзя Шэн нарын зэрэг дотоод, гадаадын олон эрдэмтэн судлаачид судалж тайлж уншсан байна. Өнөөдрийн байдлаар тус бүс нутагт 10 орчим газраас нийт 70 гаруй бичгийн дурсгал илэрч мэдэгдэн улсын бүртгэлд бүртгэгдсэн байна.

Монголын нэрт газарзүйч, эрдэмтэн О.Намнандорж 1960-1980-аад оны дунд үе хүртэл Хэнтий аймгийн нутагт хээрийн шинжилгээний ажлаар явахдаа зам зуурт тааралдаж байсан түүх, соёлын дурсгалыг бүртгэж, товч тодорхойлолт бичиж байжээ. Тэрээр “Монголын түүх, соёлын дурсгал” сэдэвт бүтээлдээ Хэнтий аймгийн АДХ-ын Гүйцэтгэх Захиргааны 1974 оны 12 дугаар тогтоолоор хамгаалалтад авсан дурсгалт зүйл дээр нэмж тус аймгийн нутаг дэвсгэр дээр орщдог олон тооны булш, бичигт хад, хөшөө чулуудыг бичжээ. О.Намнансүрэн хээр хөдөө орших түүхийн дурсгалуудыг бүртгэж тэмдэглэхээс гадна тэдгээрийг хэрхэн хамгаалах, сэргээн засварлах талаарх асуудлыг хөндсөн цөөнгүй өгүүлэл, нийтлэл бичсэн юм.

1996-1999 онд Г.Гонгоржав, Г.Энхбат нарын бүрэлдэхүүнтэй хээрийн шинжилгээний баг “Монгол нутаг дахь түүх, соёлын дурсгал” сэдэвчилсэн лавлах бүтээх ажлын хүрээнд Хэнтий аймгийн нутагт ажиллаж олон тооны дурсгалыг давтан болон шинээр бүртгэж, гэрэл зураг, гар зураг дүрс бичлэгээр баримтжуулсан байдаг. Тэдний цуглуулсан үл хөдлөх дурсгалтай холбоотой мэдээ баримт, эх хэрэглэгдэхүүн эдүгээ СӨТ-ийн УНБМС-д хадгалагдаж байна.

2003 онд ШУА-ийн Археологийн хүрээлэнгийн эрдэм шинжилгээний ажилтан Б.Цогтбаатар, Ч.Амартүвшин, магистр Ж.Гантулга, Д.Болдхуяг, Б.Эрдэнэ нарын бүрэлдэхүүнтэй хайгуул судалгааны анги “Их засаг” их сургуулийн дэмжлэгтэйгээр Хэнтий аймгийн Дэлгэрхаан сумын Хэрлэний Хөдөө арал орчимд нарийвчилсан хайгуул судалгаа хийж эртний түүх, соёлын дурсгалуудын байршлыг тогтоон, тус бүс нутагт орших үл хөдлөх дурсгалын талаар мэдээллийн сан бүрдүүлсэн байна.

2005 онд ШУА-ийн Археологийн хүрээлэнгийн захирал доктор, профессор Д.Цэвээндоржоор ахлуулсан хайгуул судалгааны анги Хэнтий аймгийн Дэлгэрхаан, Цэнхэрмандал, Жаргалтхаан сумдын зааг, Хэрлэнбаян-Улаан уулын орчимд хайгуул судалгааны ажил гүйцэтгэж олон үед холбогдох булш, тахилын байгууламж шинээр илрүүлэн олж баримтжуулжээ.

2006-2008 онд Монгол-Японы хамтарсан “Дорнод Монголын чулуун зэвсгийн судалгаа” төслийн хүрээнд Хэнтий аймгийн Батширээт, Биндэр сумдын нутагт хайгуул судалгаа хийж, неолитын үед холбогдох хэдэн зуун чулуун зэвсгийн үлдэгдэл бүхий цөөнгүй дурсгалт газрыг илрүүлж баримтжуулсан байна. Дээрх судалгааны ажилд ШУА-ийн Археологийн хүрээлэнгийн секторын эрхлэгч доктор, дэд профессор Б.Цогтбаатар, эрдэм шинжилгээний ажилтан Ц.Болорбат, Ц.Амгалантөгс, Д.Одсүрэн нар оролцон ажиллажээ.

2008 онд МУИС-ийн НШУС-ийн Археологи-Антропологийн тэнхмийн багш доктор, профессор Д.Наваан, Д.Түмэн, М.Эрдэнэ, Д.Хатанбаатар нарын бүрэлдэхүүнтэй хээрийн шинжилгээний анги “Дорнод Монгол” төслийн хүрээнд Хэнтий аймгийн Баянхутаг сумын нутагт орших Сэрвэн хаалга уулын орчимд археологийн хайгуул судалгаа хийж хүрлийн үед хамаарах булшнуудын байршлыг тогтоон дэвсгэр зургийг үйлджээ.

Хэнтий аймгийн нутаг дахь түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалын хадгалалт хамгаалалт. Хэнтий аймгийн нутаг дэвсгэр дээрх үл хөдлөх дурсгалаас 1941 оны УБХ-ын Тэргүүлэгчдийн 79 дүгээр хурлаас батлан гаргасан “Хуучны дурсгалт зүйлийг сахин хамгаалах дүрэм”-ийн “улсын нэгдүгээр зэрэгт орох дурсгалын бүртгэлд Хэнтий аймгийн нутаг дэвсгэр дээрх дурсгалуудаас Батширээт сумын нутагт буй Өглөгчийн хэрмийг “Чингисийн цамхаг ба хэрэм” нэрээр оруулсан байдаг.

1970 онд АИХ-аас “Түүх, соёлын дурсгалыг хамгаалах тухай хууль”-ийг батлан гаргаж улс орон даяар мөрдүүлж эхэлснээр эх орны түүхэнд холбогдол бүхий хуучны дурсгалт зүйлийг хамгаалах сэтгэлгээ ард иргэдийн ухамсарт сууж, тэр хэмжээгээр түүх, соёлын дурсгалыг хамгаалах ажил газар сайгүй өрнөж эхэлсэн байна.

БНМАУ-ын Сайд нарын Зөвлөл /СнЗ/-ийн 1971 оны 420 дугаар тогтоолоор баталсан “Улс, орон нутгийн хамгаалалтад авсан түүх, соёлын дурсгалын жагсаалт”-ын улсын хамгаалалтын жагсаалтад тус аймгийн нэг ч дурсгал ороогүй байна, харин орон нутгийн хамгаалтад:

- Биндэр суманд орших Рашаант уулын хадны сүг зураг
- Цэнхэрмандал суманд орших Түрэг бичиг
- Өндөрхаан хотод орших Цэцэн ханы өргөө
- Өндөрхаан хотод орших Зөвлөлтийн дайчдын хөшөө
- Өмнөдэлгэр сумын нутагт орших Хилчин Х.Дамбын хөшөө
- Батширээт суманд орших Өглөгчийн хэрэм ..., гэсэн 6 дурсгалыг оруулан баталжээ.

Дээрх жагсаалт батлагдан гарсны дараа Хэнтий аймгийн АДХ-ын Гүйцэтгэх Захиргааны 1974 оны 12 дугаар тогтоолоор сум, хороо, хотын Гүйцэтгэх Захиргаадын хамгаалалтад байх түүх, соёлын дурсгалт зүйлийн жагсаалтыг батлан гаргажээ. Үүнд:

- Батширээт сумын нутагт: Биндэрийн овооны тариа бригадын хойд толгодод байгаа шинэ чулуун зэвсгийн бууц, мөн Өглөгчийн хэрэм,
- Өмнөдэлгэр сумын нутагт: Дунд Жаргалантын амны хүрэл зэвсгийн үеийн хөшөө. Гандан Бэрээвэн хийдийн барилгуудын үлдэгдэл турь, Шивэрт ламын чулуун баримал, Соёмбо агуйн Бурхны дүрс хөрөг, Шилийн Чойжоогийн хэвтээ дүрс, Дунгийн суурингийн удган ширээ, БНМАУ-ын баатар Х.Дамбын хөшөө, Дунд Баяны эхний бичигт ханан...,
- Хэрлэн сумын нутагт: Саригийн голын баруун этгээдийн бичигт хад, ЗХУ-ын нэр нь тодроогүй дайчдын дурсгалд зориулсан багана,
- Цэнхэрмандал сумын нутагт: Нугаар бригадын нутагт буй эртний байлдааны хориглолт /шивээ/-ын хэсэг, Бургастайн түрэг бичээс
- Жаргалтхаан сумын нутагт: Гичгэнэ бригадын Дуулга ууланд байгаа Хүннүгийн үеийн 137 ширхэг булш, мөн сумын төвийн зүүн хойно орших мэлхий чулуу,
- Мөрөн сумын нутагт: Салбар уулан дахь Киданы бичигт хад, Хэрлэнгийн хойд хөвөөнд орших зүүн баруун хэрэм,
- Баянмөнх сумын нутагт: Баянцогт, Хэрээ, Хөхөл уулын олон булш эдгээр нь олон янзын овог аймгийн булш бололтой. Сумын төвөөс баруун хойш Гүн бүрдийн зүүн эрэгт орших Түрэгийн үеийн толгойгүй, хоёр хүн чулуун хөшөө, сумын төвийн зүүн өмнө буй Түрэгийн үеийн хөшөө
- Дархан сумын нутагт: Хоёрдугаар бригадын нутаг Хар чулуутын булагт байдаг бичигт хад, Дархан уулын оройд байсан том дөшийг Х.Пэрлээ авчирч Улсын төв музейд өгсөн.
- Буянт сумын /өнөөгийн Галшар сум Б.Д/ нутагт: Эртний сүм хийдийн турь, эвдэрхий балгад, Арвин бригадын нутгийн бичигтэй босоо хөшөө чулуу

- Баян-Овоо сумын нутагт: Гүрэмийн нуурын урд эргийн чулуун зэвсгийн бууц, Талын хөндлөнд буй Зөвлөлтийн дайчдын дурсгалд зориулсан багана, Баянмөнхийн хоолойн бичигт хөшөө, сумын төвийн өмнөх толгойн арын эртний чулуун зэвсгийн бууц, Толгойтын бичигт хад,
- Батноров сумын төвд: 1959 оны байгалийн аюултай тэмцэж амь үрэгдсэн Цэнджав, Янжмаа нарын дурсгалын хөшөө,
- Биндэр сумын нутагт: Жаргалант нуурын дэргэдэх бичигт хад, рашаан хадны бичиг, Чулуун дуулгатын чулуун дээлга, Биндэр уулын өврийн хадны бичиг,
-Өндөрхаан хотын нутагт: Баруун өмнө байдаг Түрэгийн үеийн гэлэн хөшөө, Ардын хувьсгалын 50 жилийн ойд зориулан босгосон өндөрлөг, Бөх, морь, сур, саальчин, бугын баримлууд, Цэцэн ханы ордны дөрвөн байшин, Зөвлөлтын дайчдын дурсгалын хөшөө ..., гэсэн дурсгалуудыг оруулсан байна.

Хэнтий аймгийн АХД-ын Гүйцэтгэх Захиргааны дээрх тогтоолд орсон дурсгалуудын холбогдох он цаг, оршин буй газар нутаг, нэршил зэргийг буруу ташаа бичсэн цөөнгүй алдаа мадаг байдаг хэдий ч анх удаа өөрийн нутагт орших эртний түүх, соёлын дурсгалуудыг хамгаалах талаар авч хэрэгжүүлсэн чухал шийдвэр болсныг дурдууштай.

1994 онд УИХ-аас “Түүх, соёлын дурсгалт зүйлийг хамгаалах тухай хууль”-ийг батлан гаргасны дараа Засгийн газрын 1994 оны 233 дугаар тогтоолоор хуучин СнЗ-ийн 1971 оны 420 дугаар тогтоолыг шинэчлэн “Улс, аймаг, нийслэлийн хамгаалалтад байх түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалын жагсаалт” нэрээр баталжээ. Энэ тогтоолын 3 дугаар хавсралтаар баталсан “Улс, аймаг, нийслэлийн хамгаалалтад байх түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалын жагсаалт”-д Хэнтий аймгийн нутаг дахь үл хөдлөх дурсгалаас улсын хамгаалалт:

- Биндэр сумын нутагт орших зураг, бичээстэй “Рашаан” хад буган чулуу
- Баян-Адрага сумын Дуурлиг нарс гэдэг газар орших хүннүгийн үеийн язгуууртны булш
- Дэлгэрхаан сумын Аваргын рашааны арын дэнжид орших Аваргын балгас
- Өндөрхаан сумын төвд орших хүн чулуун хөшөө ... гэсэн 4 дурсгалт газрыг

Аймгийн хамгаалалтад:

- Цэнхэрмандал сумын Бургастай гэдэг газар орших Түрэг бичээстэй хад
- Өндөрхаан сумын төвд орших Цэцэнхааны ордны цогцолбор
- Батширээт сумын нутагт орших Өглөгчийн хэрэм
- Мөрөн сумын нутагт орших Салбар уулын бичээс
- Өмнөдэлгэр сумын нутагт орших Балдан Бэрээвэн хийд
- Өмнөдэлгэр сумын баруун Жаргалантын гэдэг газар орших сүг зурагтай хад
- Өмнөдэлгэр сумын дунд Жаргалантын адагт орших Буган чулуун хөшөө
- Жаргалтхаан сумын Дуулга гэдэг газар орших хүннүгийн үеийн булш
- Батширээт сумын Үзүүр цохионы зүүн талд орших сүг зурагтай хад
- Батширээт сумын Эгийн Живхээстэй гэдэг газар орших булшнууд
- Дадал сумын Гурваннуур гэдэг газар орших Чингис хааны хөшөө
- Дэлгэрхаан сумын Гүнбүрд гэдэг газар орших хүн чулуу ... зэрэг 12 дурсгалт газрыг оруулжээ.

1995-1998 онд УИХ-аас “Монгол улсын засаг захиргаа, нутаг дэвсгэр, түүний удирдлагын тухай хууль”-д зарим өөрчлөлт оруулж шинээр аймаг, сум байгуулсан, археологийн хайгуул, малтлага судалгааны үр дүнд хамгаалалтад оруулах шаардлагтай дурсгалууд шинээр илэрч олдсон зэрэг шалтгааны улмаас 1994 онд баталсан “Улс, аймаг, нийслэлийн хамгаалалтад байх түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалын жагсаалт”-ыг шинэчлэх шаардлага урган гарч ирсэн байна. Энэ шаардлагыг харгалзан Монгол улсын Засгийн газар 1998 оны 235 дугаар тогтоолоор “Улс аймаг, нийслэлийн хамгаалалтад байх түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалын жагсаалт”-ыг шинэчлэн баталжээ. Уг жагсаалтад Хэнтий аймгийн нутаг дэвсгэрт орших үл хөдлөх дурсгалаас улсын хамгаалалтад:

- Батширээт сумын нутагт орших зураг бичээстэй “Рашаан” хад, буган чулуун хөшөө
- Баян-Адрага сумын Дуурлиг нарс гэдэг газар орших хүннүгийн үеийн язгуууртны булш
- Баянхутаг сумын баруун Сэрвэн хаалга гэдэг газар буй бичигт хад
- Биндэр сумын Борбулаг гэдэг газар орших Хүннүгийн үеийн булшнууд
- Дэлгэрхаан сумын Аваргын рашааны арын дэнжид орших Аваргын балгас
- Дэлгэрхаан сумын Их Хайлант, Шар хад, Ханангийн энгэрт байгаа олон төрлийн булшнууд, чулуун зэвсгийн үеийн бууц
- Өндөрхаан сумын төвийн дэргэд орших “Гэлэн” хэмээх хүн чулуу гэсэн 7 дурсгалт газрыг

Аймгийн хамгаалалтад:

- Батширээт сумын нутагт орших Өглөгчийн хэрэм

- Батширээт сумын Үзүүр цохио гэдэг газар орших сүг зурагтай хад
- Батширээт сумын Эгийн Живхээстэй гэдэг газар орших булшнууд
- Дэлгэрхаан сумын Гүн бүрд, Тооно ууланд орших хүн чулуу, хиргисүүр, булш зэрэг цогцолбор дурсгал
- Жаргалтхаан сумын Дуулга ууланд орших хүннүгийн үеийн булш
- Жаргалтхаан сумын Цэнхэрийн голын хэрэм
- Мөрөн сумын нутагт орших Салбар уулын бичээс
- Өмнөдэлгэр сумын нутагт орших Балдан Бэрээвэн хийд
- Өмнөдэлгэр сумын баруун Жаргалант гэдэг газар орших сүг зурагтай хад
- Өндөрхаан сумын төвд орших Цэцэнхааны ордны цогцолбор
- Цэнхэрмандал сумын Бургастай гэдэг газар орших Түрэг бичээстэй хад гэсэн 11 дурсгалт газрыг тус тус оруулжээ.

Дээрх 2 жагсаалтад Хэнтий аймгийн нутаг дахь үл хөдлөх дурсгалаас цөөнгүй дурсгал хамрагдаж орсон хэдий ч зарим нэг дурсгалын нэр, оршин буй газар орны нэрийг буруу бичиж оруулсан байна. Мөн зарим алдартай дурсгалын түүх, соёл, шинжлэх ухаан, танин мэдэхүйн үнэ цэнэ, ач холбогдлыг нь нарийвчлан тогтоож өгөөгүйн улмаас энэ жагсаалтад зайлшгүй орох ёстой дурсгалыг үлдээсэн, эсвэл улсын хамгаалалтад орох ёстой дурсгал аймгийн хамгаалалтад орсон цөөнгүй жишээ байдаг.

Монгол улсын Засгийн газрын 2008 оны 175 дугаар тогтоолоор батлагдсан “Улс, аймаг, нийслэлийн хамгаалалтад байх түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалын жагсаалт”-ыг сүүлийн 10 гаруй жилийн туршид шинээр илэрч олдсон олон арван дурсгалаар баяжуулан шинэчлэн баталсан юм. Хэнтий аймгийн нутаг дахь үл хөдлөх дурсгалаас уг жагсаалтын улсын хамгаалалтад:

- Батширээт сумын нутагт орших “Рашаан” хад, Үзүүр цохионы чулуун зэвсгийн бууц, хадны зураг, тамга, бичээс, булш, буган чулуун хөшөө бүхий цогцолбор дурсгал
- Батширээт сумын Өглөгчийн хэрмийн туурь, булш
- Баян-Адрага сумын Дуурлиг нарс гэдэг газар орших Хүннүгийн язгууртны булш
- Баянхутаг сумын Сэрвэн хаалга гэдэг газар орших хадны бичээс
- Биндэр сумын Борбулаг гэдэг газар орших Хүннүгийн үеийн булшнууд
- Дэлгэрхаан сумын Аваргын рашааны арын дэнжид орших Аваргын балгас
- Дэлгэрхаан сумын нутагт орших Хэрлэнгийн Хөдөө арлын дурсгалууд
- Дэлгэрхаан сумын Их Хайлант, Шар хад, Ханангийн энгэр гэдэг газар орших олон үеийн булшнууд, чулуун зэвсгийн үеийн бууц
- Жаргалтхаан сумын Дуулга ууланд орших Хүннүгийн үеийн булшнууд
- Өмнөдэлгэр сумын Дунд Жаргалант гэдэг газар орших буган чулуун хөшөө, хиргисүүрүүд
- Өмнөдэлгэр сумын Балдан Бэрээвэн хийд, түүний орчмын хаданд сийлсэн бурхадын зураг
- Хэрлэн сумын төвд орших Цэцэн ханы ордны цогцолбор
- Хэрлэн сумын төвд орших “Гэлэн” гэдэг хүн чулуун хөшөө гэсэн 13 дурсгалт газрыг

Аймгийн хамгаалалтад:

- Батширээт сумын Эгийн Живхээстэйн амны хүн чулуун хөшөө
- Батширээт сумын Баянголын ам нутагт орших хүн чулуу
- Батноров сумын Тунсаг овооны хадны зураг
- Батноров сумын Дүнгэнэдэг гэдэг газар орших туурай тамга бүхий дурсгал
- Баянмөнх сумын Дулаан уулын олон үеийн булшнууд
- Баянхутаг сумын Соно уул, Баянцагааны хүн чулуун хөшөөнүүд
- Биндэр сумын Асгат ууланд орших чулуун зэвсгийн бууц, дөрвөлжин булшнууд
- Биндэр сумын Ононгийн Улаан эргийн булшнууд
- Дархан сумын Хоодойн булгийн дэрсний хүн чулуун хөшөө
- Дэлгэрхаан сумын Гүнбүрд. Тооно ууланд орших хүн чулуун хөшөө, хиргисүүр, булш бүхий цогцолбор дурсгал
- Дэлгэрхаан сумын Долоод, Бурхан толгойн булш, хиргисүүрүүд
- Дэлгэрхаан сумын Хөшөөнө-Ухаа гэдэг газар орших хүн чулуу, тахилын чулуун хавтангууд
- Дэлгэрхаан сумын Хэрлэнбаян-Улаан уулын Хүйтэн хошуу, Бухын хошууны булшнууд
- Дэлгэрхаан сумын Хэрлэнбаян-Улаан уулын Хэрээ хошууны булш, хиргисүүрүүд
- Жаргалтхаан сумын Барууны-Ар гэдэг газар орших хүн чулуун хөшөө

- Жаргалтхаан сумын Цэнхэрийн голын хэрэм
- Мөрөн сумын нутагт орших Салбар уулын бичээс
- Мөрөн сумын Баруун, Зүүн хэрэм
- Норовлин сумын Чингэсийн хэрмэн зам
- Өмнөдэлгэр сумын Дээд Өлзийтийн дөрвөлжин булшнууд
- Өмнөдэлгэр сумын төвд орших буган чулуу хөшөө
- Өмнөдэлгэр сумын Жаргалант гэдэг газар орших хадны зураг
- Цэнхэрмандал сумын Бургастай гэдэг газар орших хадны түрэг бичээс гэсэн 23 дурсгалт газрыг тус тус оруулжээ. Сүүлийн жилүүдэд түүх, археологи, угсаатны зүйн судалгаа гадаадын өндөр хөгжилтэй орнуудын туслалцаа дэмжлэгтэйгээр тогтмолжиж байгаатай холбоотойгоор Хэнтий аймгийн нутаг дахь үл хөдлөх дурсгалуудыг шинээр илрүүлэх, судалж шинжих ажил өргөжин тэлсээр байна. Энэ ажлын үр дүнд тус аймгийн нутгаас үнэ цэнэ, ач холбогдол нь бүс нутгийн хэмжээнд үнэлэгдэхээр олон арван дурсгал шинээр олдож төрийн хамгаалалтад орох нь эргэлзээгүй юм.

Монгол улсын Засгийн газрын 1998 оны 51 дүгээр тогтоолоор батлагдан гарсан “Түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалыг хамгаалах, сэргээн засварлах Үндэсний хөтөлбөр”-ийн 2,22-д Хэнтий аймгийн Өмнөдэлгэр сумын нутагт орших Балдан Бэрээвэн хийдийг консевацих хийж, бэхжүүлж хамгаалахаар, 3,16, 3,17-д мөн аймгийн Хэрлэн сумын нутагт орших хүн чулуун хөшөө, Батширээт сумын Рашаан хадны дурсгалыг аянга зайлуулагчтай болгохоор, 5.31, 5.32, 5.33-д Биндэр сумын Рашаан хадны дурсгал дахь тамга, дүрс, бичээсийн, Мөрөн сумын Салбар уулын бичээсийн, Цэнхэрмандал сумын Бургастайн түрэг бичээсийн хэв дардасыг авч хамгаалахаар, 7.24, 7.25-д Биндэр сумын Рашаан хадны дурсгалыг, Батширээт сумын Өглөгчийн хэрэмийг хамгаалалтад авах ажлыг зохион байгуулахаар тус тус оруулжээ. Дээр дурдсан ажлуудаас 3 газрын бичээс, тамга, тэмдгийн хэв дардасыг авах ажил бүрэн биелэгдэж бусад нь төсөв хөрөнгийн эх үүсвэр, цаг хугацаа, хүн хүчний нөөц бололцоог буруу тооцоолсноос болж хэрэгжээгүй байна.

Дээр дурдсан хөтөлбөрийг олон агуулгаар баяжуулан цаашид дэс дараатай үргэлжлүүлэхийн тулд Засгийн газар 2007 оны 303 дугаар тогтоолоор шинээр боловсруулсан “Түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалыг хамгаалах, сэргээн засварлах хөтөлбөр”-ийг батлан гаргасан юм. Энэхүү хөтөлбөрийг боловсруулахдаа түүх, соёл, шинжлэх ухааны өндөр ач холбогдолтой дурсгалуудаас нэн тэргүүнд авран хамгаалах шаардлагатай дурсгалуудыг сонгон оруулжээ. Хэнтий аймгаас 2007 оны энэ хөтөлбөрийн 7.1.4-т Хэрлэн сумын нутагт орших Сэцэн ханы ордонг сэргээн засварлахаар, 7.3.4-т Баянхутаг сумын нутагт орших Сэрвэн хаалганы бичээсийг цэвэрлэж бэхжүүлэн хэв дардас авахаар, 7.5.9-д Батширээт сумын нутагт орших Рашаан хадны тамга бичгийн дурсгалыг цэвэрлэж бэхжүүлэн аялал жуулчлалын маршрутад хамруулахаар тус тус орсон байна. Өнөөдрийн байдлаар дээрх ажлуудын дийлэнх хувь нь бүрэн хэрэгжээд байна.

2008 оны үл хөдлөх дурсгалын тооллого, бүртгэлийн ажлын тухай: Соёлын өвийн төв, ШУА-ийн Археологийн хүрээлэнгийн мэргэжилтэн судлаачдаас бүрдсэн хээрийн шинжилгээний баг Монгол нутаг дахь түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалыг тоолж, бүртгэн баримтжуулах ажлынхаа хүрээнд 2008 оны 5 дүгээр сарын 18-наас 7 дугаар сарын 15-ныг хүртэлх хугацаанд Хэнтий аймгийн 17 сумын нутагт ажиллалаа. Бид тус аймгийн нутагт нийт 6979 км зам туулан 318 дурсгалт газрын 3431 нэгж ширхэг дурсгалыг давтан болон шинээр олж бүртгэн, тэдгээрийг 10961 ширхэг дижитал гэрэл зураг, 540 ширхэг негатив хальсны зураг, 30 гар зураг, 273 минутын дүрс бичлэгээр тус тус баримтжуулсан байна.

Бид Хэнтий аймгийн нутагт ажиллахдаа сум орон нутгийн холбогдох хүмүүстэй хамтран ажиллах замаар бүртгэл мэдээлэл, хадгалалт хамгаалалт, хяналт шалгалтын талаар мэргэжил, арга зүйн зөвлөгөө өгч, зарим орон нутгийг судлах танхим, музейд неолитын үед холбогдох чулуун зэвсгийн цөөнгүй дээжийг хүлээлгэн өгч сан хөмрөгийг нь баяжууллаа.

Хэнтий аймгийн нутаг дахь түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалыг тоолж, бүртгэн баримтжуулах ажлыг хөдөө орон нутагт зохион байгуулахад туслалцаа үзүүлсэн Археологийн хүрээлэнгийн захирал Д.Цэвээндорж, хээрийн судалгааны ажилд оролцсон Ц.Болорбат, Н.Баярхүү, жолоочоор ажилласан Д.Эрдэнэмөнх болон тухай бүр туслан дэмжиж байсан Хэнтий аймгийн музейн хамт олон, сумдын ИТХ, ЗДТГ, Соёлын төвийн хамт олон, малчид, ард иргэддээ баярласан талархаснаа илэрхийлье.

Зохиогчид

HISTORICAL AND CULTURAL IMMOVABLE PROPERTIES IN KHENTII PROVINCE

Khentii province is located in the eastern region of Mongolia. To the east it borders with Dornod province, to the southeast with Sukhbaatar province, to the south with Govisumber and Dornogovi province, to the west with Tuv province, to the northwest with Selenge province, to the north with Buryat Republic of Russian Federation, covering an area of 80.3 thousand sq km. The capital of the province is Undurkhaan, which is 331 km from the capital of the country, Ulaanbaatar.

Prior to the People's Revolution, the territory of Khentii was a part of Khalkhiin Setsen Khan aimag (province). Since 1923, the province has been united with Khan Khentii Mountain province. Khentii province was established in 1931, and consists of 19 soums (small administrative units of Mongolia), by the decision of the 5th conference of Presidium of State Baga Khural on reorganization of Khan Khentii Mountain province. In 1942, its 4 soums separated into the new province of Sukhbaatar.

Khentii has an extreme continental climate with long, cold winters and short summers. The average winter temperature falls between -190C and -230C. In summer it rises between +160C and +210C. The average rainfall can be between 170mm and 210mm. Most of the territory is steppe, but branches of mountain Khan Khentii is located in the north. This province has the biggest rivers of Mongolia: Kherlen, Onon, Tuul, Ulz, Barkh, Jargalant, Khurkh, Terelj and lakes Khangal, Khukh and Gurem.

Today Khentii province has 83 baghs (smallest administrative unit), 3 local towns, 17 soums (small administrative unit) Batnorov, Batshireet, Bayan-Adarga, Bayanmunkh, Bayan-Ovoo, Bayankhutag, Binder, Galshar, Dadal, Darhan, Delgerkhaan, Jargaltkhaan, Murun, Norovlin, Umnudelger, Kherlen and Tsenkhermandal. It has a population of 70.2 thousand / population census of 2009/, including comprised range of ethnic groups, such as khalkh and buryat.

In 1943, Khentii was awarded by Order of the Polar Star.

Research and registration work on immovable properties of Dornogovi province: Mongolia is not only known for being the land that the well known Genghis Khan was born, but also is one of the most sacrat and worshiped lands in Mongolia. As for these reasons immovable properties of this place usually is in the interest of researchers and scientists. In 1896, D.A.Klements while travelling in Dornod, Mongol (recent Khentii province Tsenkhermandal soum) made some statements on rock inscription of cliff "Burgastai". Later in 1927, Russian scientist A.A.Amsterdamskay has examined and made a sketch of the stone statue "Gelen Chuluun" in recent Kherlen soum, Kentia Province. These statements are few resources of historical and cultural properties in this region.

From 1940's, the research and registration work of the historical and cultural properties have started in Khentii province. First Mongolian archeologist Kh.Perlee was researching and collecting information on ancient, historical and cultural properties along the basin of river Khurkh, Jargalant and Kherlen. From the 1950's, he was starting the research and excavation of some historical and cultural properties.
From the 1950's to the 1980's, academican Kh.Perlee has discovered numbers of immovable properties in Khentii Province, when he was making an archeological research and examination in almost all soums of the province. As a result of the research and examinations, he has published couple of science articles and books.

Institute of History was established under the Mongolian Academy of Sciences in 1961. As the establishment of the institute, we have come to the favorable approach to research and examine every period of Mongolian history systematically. Since then, Mongolian historical, archeological, ethnological research expanded and a number of expeditions were made for excavations and research works, including many national and foreign researchers and experts.

In 1966-1975, one of the members of a research team called “Gurvan gol”, archeologist D.Navaan made archeological research and excavation at the square tombs of Delgerkhaan, Bayanmunkh, Bayankhutag, Idermeg /recent Batnorov soum/, Bayan-Ovoo soums area or basin of Kherlen river, Batshireet and Dadal soums area or basin of Onon river, when he was researching and examining the square tombs of eastern region of Mongolia. As a result of the research and excavation, numerous historical and cultural properties were discovered, which has great significant on history, culture and science. Doctor D.Navaan has published a book called “Bronze Age of Eastern region of Mongolia” using his research and examination materials in 1975.

In 1969, the research team called “Gurvan gol” has discovered about 140 tombs from mountain Duulga of Jargaltkhaan soum, Khentii Province relevant to Khunnu periods, and made excavations on five of them. Later in 1971, Mongolian and Hungarian joint expedition, in 1975 and 1985, research team for weapons of Iron and Bronze Age of Mongolian and Soviet historical and cultural joint expedition, in 1988 research team for Khunnu properties of Mongolian and Soviet and Hungarian joint expedition had re-examined and made excavations on some of them.

From 1990 to the 1992, Mongolian and Japanese joint project called “Gurvan gol” has organized wide range research work in territory of Tuv, Khentii province, aiming to find the sacred place of Chingis Khaan. In the framework of project, Mongolian and Japanese experts /under the guidance of Mongolian professor D.Tseveendorj and Japanese professor Sh.Kato/ discovered 3586 tombs, tumulus in Umnudelger, Batshireet, Binder, Bayan-Adarga, Dadal, Delgerkhaan soum, when they were making detailed research and examination.

In 1992, in the framework of research expedition “Eastern Mongolia” archeologist Z.Batsaikhan, D.Erdenebaatar worked in Batshireet, Binder soum of Khentii Province, and have discovered, examined and excavated square tombs and Mongol tombs. As a result of the examination, numerous utilities were discovered relevant with culture and living style of nomads of Bronze Age.

The examination and research on a number of immovable properties of those existing in Khentii Province are constantly being evaluated for years. Example: In 1961, Kh. Perlee discovered the ruin called “Rashaan ders” in Delgerkhaan soum of Khentii Province, and in 1966, 1967, 1976 he has re-examined and re-excavated the ruin. Later in 1992, in the framework of Mongolian and Japanese joint project called “Gurvan gol”, first time made the detailed geophysical survey and structural design. Since 2001, in the framework of Mongolian and Japanese joint project called “Shine zuun” numerous research and protection works has been organizing to the ruin “Rashaan ders”. And first time, Kh.Perlee researched and examined the historical and cultural properties around of Rashaan Khad relevant to different periods in history, since then in 1973, 1974 research expedition “Gurvan gol”, in 1979, 1980, 1981 Mongolian and Soviet historical and cultural joint expedition have made excavation and examination.

In Khentii, there have been discoveries of ancient historical and cultural properties of carved stone and black, red ink inscriptions in Turkish, Arabic /Persian/, Mongolian script, Tibaten, Chinese, Durvuljin script and Qidan. These inscriptions have been analyzed and translated by academician B. Rinchin, Kh. Perlee, researcher M.Shinekhuu, doctor Ts.Shagdarsuren, B.Sumyabaatar, L.Bold, A.Ochir, Ts.Battulga, Russian academician S.G.Klyashtornoy, Japanese professor Sh.Kato and Chinese academician Fen Tsya Shin. At this point today, there has been over 70 inscriptions from about 10 different cultural sites in Khentii Province.

From 1960’s to the middle of 1980’s, Mongolian most respected geographer, researcher O.Namnandorj has registered the historical and cultural properties of Khentii province and wrote a brief definitions about them. He included many tombs, rock inscriptions, stone walls in his published book called “Historical and Cultural Properties of Mongolia” added into the immovable properties protected by the 12th decision of Executive Administration of People Deputy Conference of Khentii Province of 1974. He also wrote and published many works on conservation and preservation issues concerning those properties.

In 1996-1999, in the framework of the creation of guidebook “Historical and Cultural Properties of Mongolia” the research team including G.Gongorjav and G.Enkhbat worked in Khentii province, and have discovered

and registered number of immovable properties and documented them by hand drawings, video recordings and photos. Today these research materials are kept in a registration and information state fund of cultural heritage.
In 2003, with the support of university “Ikh zasag”, research team for field survey including Institute of Archeology, Mongolian Academy of Sciences researcher B.Tsogtbaatar, Ch.Amartuvshin, MA. J.Gantulga, D.Boldhuyag, B.Erdene have made detailed research and examination at the place called “Kherlenii khuduu aral” in Delgerkhaan soum of Khentii Province. During the research and examination, they have determined the location of ancient historical and cultural properties, and established information fund of immovable properties of this region.

In 2005, under the guidance of doctor, professor D.Tseveendorj /director of Institute of Archeology, Mongolian Academy of Sciences/, research team for field survey made research works around of mountain Kherlen-bayan-Ulaan in border of Delgerkhaan with Tsenkhermandal with Jargaltkhaan soums of Khentii Province. As a result of this research, research team have discovered and registered tombs, ritual buildings relevant to different periods in history.

In 2006-2008, in the framework of Mongolian and Japanese joint project called “Survey of Stone Age Tools of Eastern Mongolia”, have made research and discovered some historical sites with hundreds of stone age tools relevant to Neolithic Age in Batshireet, Binder soums of Khentii Province. Doctor, professor B.Tsogtbaatar / head of the sector at the Institute of Archeology, Mongolian Academy of Sciences/, researcher Ts.Bolorbat, Ts.Amgalantugs, D.Odsuren have made this research.

In 2008, in the framework of project called “Eastern Mongolia”, research team for field survey including doctor, professor, teacher D.Navaan, D.Tumen, M.Erdene, D.Khatanbaatar /the Department of Archeology and Anthropology of School of Social Science, National University of Mongolia/ have made archeological research and excavation around of mountain Serven Khaalga in Bayankhutag soum of Khentii Province and determined the location of tombs relevant to Bronze Age, and made sketch of tombs.

Protection and preservation of historical and cultural immovable properties of Khentii province.
Uglugchiin kherem is named “Chingisiin tsamhag or kherem” /tower or wall of Chinggis Khaan/ in Batshireet soum of Khentii Province included to the first degree of state protection of “Protection and Preservation Rule for Historical and Cultural Properties” adopted by the 79th conference decision of Presidium of State Baga Khural in 1941.
In 1970, the “Law for Protection of Cultural Properties” was adopted by the People’s Great Khural, resulting in awareness raising on cultural properties and a number of works implemented for its preservation and protection.
None of the immovable properties of Khentii Province were included into state protection of “List for Protection of Historical and Cultural Properties of People’s Republic Mongolia” adopted by the 420th decision of Ministers Council of Mongolia in 1971. But following immovable properties were selected for the provincial protection.

- Petroglyphs of mountain Rashaant in Binder soum
- Turkic inscription of Tsenkhermandal soum
- Palace of Tsetsen khan in Undurkhaan city
- Statue of Soviet soldiers in Undurkhaan city
- Statue of frontier guard Kh.Damba in Umnudelger soum
- Uglugchiin kherem in Batshireet soum

In 1974, after the adoption of above list, the “List of historical and cultural properties in protection of soum, khoroo, city Executive Administrations of People Deputy Conference” was adopted by the 12th decision of Executive Administration of People Deputy Conference of Khentii Province. Following immovable properties were included in the list:

- Batshireet soum: Neolithic settlement, Uglugchiin kherem /wall Uglugch/ located in north hill of Taria

brigade of Binder ovoo

- Umnudelger soum: deer stones of Dund Jargalantiin Am relevant to Bronze Age; ruins of temple Baldan Bereeven; stone sculpture of monk Shivert; engraved Buddha painting on rock in the cave Soyombo; engraved figure of Shiliin Choijoo; Udgan shiree of settlement Dund; stone statue of Kh.Damba /who was Hero of Mongolian People's Republic/; inscriptions on the rock at the place called Dund Bayan
- Kherlen soum: inscriptions on the rock in right bank of Sarig river; the memorial monument /pillar/ for the unnamed soldiers of Soviet
- Tsenkhermandal soum: part of ancient fort of war in brigade called Nugaar; Turkic inscription of Burgastai.
- Jargaltkhaan soum: 137 tombs at the mountain Duulga in brigade Gichgene, relevant to Khunnu periods; and turtle stone northeast from center of soum.
- Murun soum: inscriptions on the rock of mountain Salbar, relevant to Qidan periods; and right and left wall in north bank of Kherlen river
- Bayanmunkh soum: tombs of mountain Bayantsogt, Kheree, Khuhul. it appears to relevant with various tribes; 2 man stones without heads located in left bank of lake Gun burd northwest from center of Bayanmunkh soum, relevant to Turkic periods; stone statue of Turkic periods southeast from the soum
- Darkhan soum: inscriptions on the rock at the place called Khar chuluutiin bulag in 2nd brigade of Darkhan soum; Kh.Perlee has transferred the anvil located at the top of mountain called Darkhan. Now the anvil is storage in National Museum of Mongolia
- Buyant soum /recent Galshar soum/: Ruins of ancient temple, monasteries; standing inscription monument in brigade Arvin
- Bayan-Ovoo soum: Stone Age settlement in south bank of lake Gurem, memorial monument /pillar/ for the soldiers of Soviet in Taliin khundlun, inscription monument at the valley of Bayanmunkh, ancient Stone Age settlement in back of hill south from center of Bayan-ovoo soum; inscriptions on the rock of Tolgoit
- Batnorov soum: Memorial statue for Tsendjav, Yanjmaa, who were passed away due to the natural disaster of 1959
- Binder soum: inscriptions on the rock around of Jargalant lake; inscription of rock Rashaan khad; stone helmet of Chuluun duulgat; inscriptions on the rock in south side of mountain Binder
- Undurkhaan city: Stone statue Gelen in southwest from city, relevant to Turkic periods; complex monument of 50th anniversary of People's Revolution; sculpture figured wrestler, horse, archery, milkmaid / milker/, deer; 4 houses of Palace of Tsetsen Khan; memorial statue of soldiers of Soviet

It was an important decision for the protection of immovable properties of Khentii Province, however it has some misinterpretations of their locations, descriptions and measurements.

In 1994, after the adaptation of "Law on Protection of Historical and Cultural Properties" by State Great Khural. previous 420th decision of the Council of Ministers of 1970 was amended by the 233rd decision of government and adopted "List of Protection of Historical and Cultural immovable monuments of state, province, city Ulaanbaatar". At the third appendix of the 233rd decision, 4 immovable properties of Khentii Province were included in the state protection:

- Petroglyphs, inscriptions on the rock of "Rashaan" khad, deer stone
- Khunnu noble's tomb at the place called Duurlig nars in Bayan-Adarga soum
- Ruin of Avarga located in north of Avargiin rashaan in Delgerkhaan soum
- A man stone at the center of Undurkhaan soum

Following 12 immovable properties were included in the provincial protection:

- Turkic inscriptions on the rock at the place called Burgastai of Tsenkhermandal soum
- Complex palace of Tsetsen khan in center of Undurkhaan soum
- Uglugchiin kherem located in Batshireet soum
- Inscriptions on the rock of mountain Salbar in Murun soum
- Baldan bereeven temple in Umnudelger soum
- Petroglyphs at the place called Baruun Jargalantiin Am in Umnudelger soum
- Deer stone at the place called Dund Jargalantiin adag in Umnudelger soum

- Khunnu periods tomb at the called place Duulga in Jargaltkhaan soum
- Petroglyphs at the east of Uzuur tsohio in Batshireet soum
- Tombs at the place called Egiin Jivkheestei in Batshireet soum
- Statue of Chingis khaan at the place called of Gurvan nuur in Dadal soum
- Man stone at the place called in Delgerkhaan soum

Through, 1995-1998, an amendment was required for the "List of Protection of Historical and Cultural immovable properties of state, province, city Ulaanbaatar" adopted by 1994, for the following reasons such as "Law of Mongolia on Administrative and Territorial Units and Their Governance" was revised and established new administrative units, and number of immovable properties were discovered by the archeological excavations needed to be included in the state protection list. In 1998, for this required "List of Protection of Historical and Cultural immovable properties of state, province, city Ulaanbaatar" was amended by 235th decision of government.

The following 7 immovable properties of Khentii Province were selected for state protection:

- Petroglyphs, inscriptions on the rock of "Rashaan" khad; deer stone
- Khunnu noble's tomb at the place called Duurlig nars in Bayan-Adarga soum
- Inscriptions on the rock at the place called Serven Khaalga in Bayankhutag soum
- Khunnu periods tombs at the place called Borbulag in Binder soum
- Ruin of Avarga located in north of Avargiin rashaan in Delgerkhaan soum
- Various tombs and Stone Age settlements at the place called Ikh khailant, Shar khad, Khanangiin enger in Delgerkhaan soum
- Stone statue called "Gelen" around of Undurkhaan soum

The following 11 immovable properties of Khentii province were selected for provincial protection:

- Uglugchiin kherem located in Batshireet soum
- Petroglyphs at the place called Uzuur tsokhio in Batshireet soum
- Tombs at the place called Egiin Jivkheestei in Batshireet soum
- Complex of man stone, tumulus, tombs at the mountain called Gun burd, Toono of Delgerkhaan soum
- Khunnu periods tomb at the place called Duulga in Jargaltkhaan soum
- Wall of Tsenkher river in Jargaltkhaan soum
- Inscriptions on the rock of mountain Salbar in Murun soum
- Baldan bereeven temple in Umnudelger soum
- Petroglyphs at the place called Baruun Jargalantiin Am in Umnudelger soum
- Complex palace of Tsetsen khan in center of Undurkhaan soum
- Turkic inscriptions on the rock at the place called Burgastai of Tsenkhermandal soum

However, number of immovable properties of Khentii Province included in the above two protection lists, names and locations of some properties has been incorrectly putted down there. Also some of the well known immovable properties didn't include above two lists because of don't have detailed description in value and importance of history, culture and science. And some immovable properties protection level was changed, example: immovable property included into provincial protection, but it must be include into the state protection.

In 2008, "List for protection of historical and cultural immovable Properties of state, provincial, Ulaanbaatar city" was amended by 175th decision of government and it was enriched by the number of immovable properties which were discovered in last 10 years research.

The following 13 immovable properties of Khentii Province were selected for provincial protection:

- Complex of Stone Age settlement, petroglyphs, symbols, inscriptions, tombs, deer stone at Uzuur tsokhio; Rashaan khad in Batshireet soum
- Tombs and ruin of Uglugchiin kherem /Wall of Ugluch/ in Batshireet soum
- Khunnu noble's tomb at the place called Duurlig nars in Bayan-Adarga soum
- Inscriptions on the rock at the place called Serven Khaalga in Bayankhuteg soum

- Khunnu periods tombs at the place called Borbulag in Binder soum
- Ruin of Avarga located in north of Avargiin rashaan in Delgerkhaan soum
- Historical and cultural properties of Kherlengiin khuduu aral in Delgerkhaan soum
- Various tombs and Stone Age settlements at the place called Ikh khailant, Shar khad, Khanangiin enger
- Khunnu periods tombs at mountain Duulga in Jargaltkhaan soum
- Deer stone and tumulus at the place called Dund jargalant in Umnudelger soum
- Engraved Buddha painting on the rock around of Baldan Bereeven temple in Umnudelger soum
- Complex Palace of Tsetsen khan located in Kherlen soum
- Stone statue called "Gelen" located in center of Kherlen soum

The following 23 immovable properties of Khentii Province were selected for provincial protection:

- Tombs at the place called Egiin Jivkheestei in Batshireet soum
- A man stone at the place called Bayangoliin am in Batshireet soum
- Petroglyphs of Tunsag ovoo in Batnorov soum
- Symbols and other properties at the place called Dungenedeg in Batnorov soum
- Many generations of tombs at the mountain Dulaan in Bayanmunkh soum
- Man stones at mountain Sono and Bayantsagaan in Bayankhutag soum
- Stone Age settlements and square tombs at the mountain Asgat in Binder soum
- Tombs at place called Onongiin Ulaan Ereg
- A man stone at the Khoodoin bulag in Darkhan soum
- Complex of man stone, tumulus, tombs at the mountain called Gun burd, Toono of Delgerkhaan soum
- Tombs and tumulus of place called Dolood, Burkhan Tolgoi in Delgerkhaan soum
- A man stone and ritual stone slabs at the place called Khushuunu-Ukhaa in Delgerkhaan soum
- Tombs at place called Khuiten khoshuu, Bukhiin khoshuu of mountain Kherlenbayan-Ulaan in Delgerkhaan soum
- Tombs and tumulus at the place called Kheree khoshuu of mountain Kherlenbayan-Ulaan in Delgerkhaan soum
- A man stone located in place called Baruunii-ar in Jargaltkhaan soum
- Wall of Tsenkher river in Jargaltkhaan soum
- Inscriptions on the rock of mountain Salbar in Murun soum
- Wall of Baruun, Zuun in Murun soum
- Long wall of Chinggis khaan in Norivlin soum
- Square tombs at Deed Ulziit in Umnudelger soum
- Deer stone located at the center of Umnudelger soum
- Petroglyphs at place called Jargalant in Umnudelger soum
- Turkic inscriptions on the rock at the place called Burgastai of Tsenkhermandal soum

Recently, the research and examination of history, archeology and ethnology is being promoted by the support of foreign countries, relevant with this research and examination work of immovable properties of Khentii Province is being extended. It is no doubt that many historical and cultural heritage of valuable immovable properties would be found and preserved further.

In 1998, the "National Project for Protection and Conservation of Historical and Cultural Immovable Properties" was adopted by the 51st decision of government. According to the act 2.22 of the project, it was decided to protect and to make the conservation work for the temple Baldan Bereeven in Umnudelger soum of Khentii Province. And act 3.16, 3.17 of the project, it was decided to put lightning arrester around of man stone in Kherlen soum and complex monument Rashaan khad. And act 5.31, 5.32, 5.33 of the project, it was decided to make mold of symbols, images, inscriptions on the rock of mountain Salbar, and Turkic inscription of Burgastai in Tsenkhermandal soum. According to the act 7.24, 7.25 of this project, it was decided to take protection in monument of Rashaan Khad in Binder soum, Uglugchiin kherem in Batshireet soum.

From the mentioned above works, we have took the mold of symbols, inscriptions in 3 cultural sites, and some of the works have failed due to the incorrect budget, date and manpower resources.
For systematic implementation of the above project, new act “Project for Protection and Conservation of Historical and Cultural Immovable Properties” was adopted by the 303rd decision of government in 2007. The elaboration of the project was done by selecting the ten historically, scientifically and culturally significant immovable properties in need of urgent preserving state. According to the act 7.1.4 of the new project, it was decided to restore the Palace of Tsesten khan in Kherlen soum, and act 7.3.4 it was decided to clean and remove the dust and sand, and to make mold of inscriptions of Serven khaalga in Bayankhutag soum, and act 7.5.9 it was decided to clean and remove the dust and sand, and to make mold of symbols, inscriptions on the rock Rashaan Khad, and decided to link them to the tourism routes of Mongolian eastern region. At this point, most of the works mentioned above are all in process.

Inventory and registration of immovable properties in 2008:
In the framework of the registration and documentation work, a team consisting from specialists and experts of the Center of Cultural Heritage, Institute of Archeology of Mongolian Academy of Sciences has worked in 17 soums of Khentii Province from 18th of May to 15th of July of 2008. The team has registered newly and by repeated numbers total of 3431 immovable properties at 318 historical sites and documented them by 10961 digital photos, 540 photo films, 30 hand drawings, 273 minutes videotaping. The team has worked in 17 soums of Khentii Province travelling 6979 kms.
Aiming to cooperate with the locals, we gave methodological advice on immovable properties registration, information, protection and monitoring. And we enriched some local museums storage by Neolithic tools, that were newly discovered during this registration and documentation work.
We would like to thank all the people who have contributed to and worked on this project of registration and documentation of immovable properties of Khentii Province. We want to thank D.Tseveendorj /director of Institute of Archeology, Mongolian Academy of Sciences/, researcher Ts.Bolorbat, N.Bayarkhuu, driver D.Erdenemunkh and related organizations, all employees of the Cultural center, and the Administration of Khentii Province.

Authors

Хэнтий аймгийн нутаг дахь түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалын байршил

- Чулуун хөшөө дурсгал
- Хадны зураг бичгийн дурсгал
- Булш, хиргисүүр, тахилын байгууламж
- Барилга архитектурын дурсгал
- Үйлдвэрлэлийн ул мөр бүхий дурсгалт газар
- Чулуун зэвсгийн дурсгалт газар
- Палеонтологийн дурсгалт газар

Аймгийн төв	Centre of aimag
Сумын төв	Centre of sum
Улсын хилийн шугам	State boundary
Аймгийн хилийн шугам	Boundary of the aimag
Сумын хилийн шугам	Boundary of the sum
Төмөр зам	Railway
Улсын чанартай зам	State road
Орон нутгийн чанартай зам	Local road
Бусад зам	Other road

БАТНОРОВ СУМ

Батноров сумыг УБХ-ын Тэргүүлэгчдийн 1931 оны 5 дугаар тогтоолоор хуучны Хан Хэнтий уулын аймгийн Батноров уулын хошууны нутгаас салган Хэнтий аймгийн харьяанд байгуулжээ. Тус сум 2009 оны сүүлийн байдлаар 5,0 мян. км^2 газар нутагтай, 7 багтай, 6197 хүн амтай, 206305 толгой малтай байна. Сумын төв Дундбүрд суурин нь аймгийн төвөөс зүүн хойш 105 км зайтай.

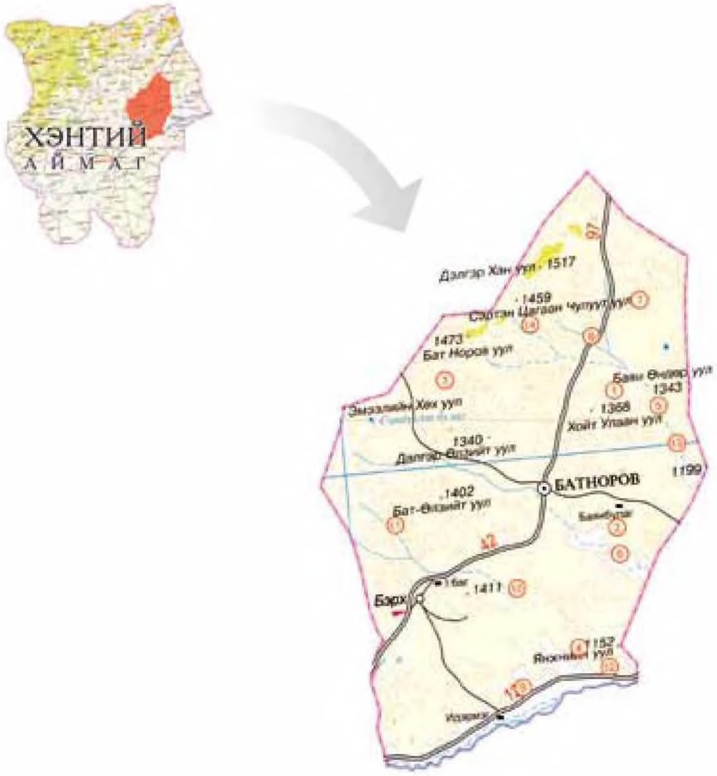

1. Баруун Баян уулын агуй, түүний орчмын булш
2. Баянхан уулын арын Цантын жалганы дөрвөлжин булш
3. Дарь-Эхийн овоо, хийдийн туурь, чулуун зэвсгийн дурсгалт газар
4. Дүнгэнэдэг хадны тамга, тэмдгийн дурсгал
5. Их Өтөгийн өврийн дөрвөлжин булш, хиргисүүр
6. Ноён уулын орчмын булш, хиргисүүр, тахилын байгууламж
7. Орос Харганатын туурь
8. Ташаагийн Хавтгайн тахилын байгууламж
9. Тунсаг овоо, түүний орчмын булш, тамга, тэмдгийн дурсгал
10. Түмэн уулын энгэрийн дөрвөлжин булш, хиргисүүр
11. Хойд Буурал уулын Ямаан хадны зураг
12. Хэрээт ухаагийн хөшөө чулуу
13. Цантын хийдийн туурь
14. Эрдэнэ уулын булш, хиргисүүр

1. Баруун Баянхан уулын агуй, түүний орчмын булш

Сумын төвөөс зүүн хойд зүгт 60-аад км-т, Баруун Баянхан уулын нэгэн хадтай толгойн өвөрт дугуй бололтой 10-аад булш, жижгэвтэр агуй бий. Энэ агуйд дээхнэ үед лам сууж даян хийдэг байсан ажээ.

Баруун Баянхан уулын булш (урдаас)

Баруун Баянхан уулын агуй (зүүн урдаас)

2. Баянхан уулын арын Цантын жалганы дөрвөлжин булш

Сумын төвөөс урагш 20-иод км, Баянхан уулын ар хормой, Цантын хэмээх жалганд 10 гаруй дөрвөлжин булш бий. Зарим булшны чулуудыг авч малын хашаанд хэрэглэжээ.

Цантын жалганы булш (урдаас)

Цантын жалганы дөрвөлжин булш (зүүн хойноос)

3. Дарь-Эхийн овоо, хийдийн туурь, чулуун зэвсгийн дурсгалт газар

Сумын төвөөс баруун хойш 26 орчим км-т нутгийнхны жил бүр тахидаг Дарь-Эхийн овоо гэх багавтар овоо бий. Энэ овооны урд энгэрээр хуучны хийдийн туурь үлдэгдэл болон чулуун зэвсгийн үлдэгдэл цөөнгүй байдаг.

Дарь-Эхийн овоо (баруун урдаас)

Дарь-Эхийн хийдийн туурь (урдаас)

4. Дүнгэнэдэг хадны тамга, тэмдгийн дурсгал

Сумын төвөөс баруун урагш 65 орчим км, Хэрлэн голын хойд эргээс 7 орчим км-т Дүнгэнэдэг гэх өвөрмөц тогтоцтой цагаан хад бий. Энэ хадны дээш харсан гадаргуу дээр төрөл бүрийн тамга, тэмдгийн дурсгал байдаг.

Дүнгэнэдэг хадны тамга, тэмдгийн дурсгал

Дүнгэнэдэг хад (баруун урдаас)

5. Их Өтөгийн өврийн дөрвөлжин булш, хиргисүүр

Сумын төвөөс зүүн хойш 50-иад км-т, Их Өтөг уулын өврийн богино мухар аманд 1 хиргисүүр, дөрвөлжин дугуй нийлсэн 20 гаруй булш бий. Зарим булшийг хожуу үед хүмүүс ухаж сүйтгэжээ.

Их Өтөгийн өврийн булш (урдаас)

Их Өтөгийн өврийн дөрвөлжин булш (баруун урдаас)

6. Ноён уулын орчмын булш, хиргисүүр, тахилын байгууламж

Сумын төвөөс урагш 30 орчим км-т орших Ноён уулын эргэн тойронд булш, хиргисүүр, тахилын байгууламж нийлсэн 40-өөд дурсгал бий.

Ноён уулын дөрвөлжин булш (баруун урдаас)

Ноён уулын булш, хиргисүүр (урдаас)

Ноён уулын тахилын байгууламж (зүүн хойноос)

7. Орос Харганатын туурь

Сумын төвөөс зүүн хойд зүгт 60-аад км, Бор хоолойн урд, Харгана уулын зүүн бэлд хуучны нэгэн суурингийн туурь бий. Нутгийнхан үүнийг Орос Харганатын суурингийн туурь гэдэг.

Орос Харганатын туурь (зүүн хойноос)

Орос Харганатын туурь (баруун урдаас)

8. Ташаагийн Хавтгайн тахилын байгууламж

Сумын төвөөс хойд зүгт 55 орчим км-т, Ташаагийн Хавтгай гэх газар 3 хэсэг газар нийт 14 тахилын байгууламж бий.

Ташаагийн Хавтгайн тахилын байгууламж (баруун урдаас)

Ташаагийн Хавтгайн тахилын байгууламж (хойноос)

9. Тунсаг овоо, түүний орчмын булш, тамга, тэмдгийн дурсгал

Сумын төвөөс урагш 60 гаруй км, хуучин Идэрмэг сумын төвөөс зүүн тийш 2 орчим км-т Тунсаг гэх хад асга ихтэй багавтар уул бий. Уулын оройд уяачдын хурдан мориныхоо сүлд хийморийг даатган шүтдэг овоо, түүний орчмын хаданд сийлмэл зураг, тамга, тэмдгийн дурсгал цөөнгүй байдаг.

Тунсаг овооны орчмын хаданд буй баавгайн сарвууны сийлмэл зураг.

Тунсаг овоо (баруун урдаас)

Тунсаг овооны хадны дураг (баруун урдаас)

Түмэн уулын дөрвөлжин булш (зүүн урдаас)

10. Түмэн уулын энгэрийн дөрвөлжин булш, хиргисүүр

Сумын төвөөс баруун урагш 50 гаруй км-т, Түмэн гэх хад асга ихтэй уул бий. Энэ уулын өвөр хормойгоор булш, хиргисүүр нийлсэн 20 орчим дурсгал байдаг.

Түмэн уулын булш (урдаас)

11. Хойд Буурал уулын Ямаан хадны зураг, булш

Сумын төвөөс баруун тийш 25 орчим км-т, Хойд Буурал гэх хад чулуу ихтэй уул бий. Энэ уулын энгэрт Ямаан хад гэж нэрлэгддэг толигор хадны урд талд янгирын сүрэг дүрсэлсэн зохиомжтой хадны зураг байдаг. Мөн энгэр бэлээр нь 10 гаруй булш бий.

Хойд Буурал уулын Ямаан хадны сийлмэл зураг (зүүн урдаас)

Хойд Буурал уулын Ямаан хадны булш (урдаас)

12. Хэрээт ухаагийн хөшөө чулуу

Сумын төвөөс урагш 70-аад км-т, Хэрлэн голын хойд хөвөөнд, Хэрээт ухаа гэх хойноос урагш сунаж тогтсон намхан ухаа бий. Үүний баруун дор дүрслэлгүй боржин чулуун хөшөө байдаг.

Хэрээт ухаагийн хөшөө чулуу (баруун урдаас)

Хэрээт ухаагийн хөшөө чулуу (зүүн хойноос)

13. Цанатын хийдийн туурь

Сумын төвөөс зүүн зүгт 45 км-т, Цант гэх газар хуучны нэгэн хийдийн туурь үлдэгдэл бий. Нутгийнхан энэ туурийг газрынх нь нэрээр Цантын хийдийн туурь гэдэг ажээ. Энд том жижиг 10 гаруй барилга байшингийн үлдэгдэл бий.

Цантын хийдийн туурь (баруун урдаас)

Цантын хийдийн туурин дээрх "УМ" үсэгтэй хөшөө (урдаас)

14. Эрдэнэ уулын булш, хиргисүүр

Сумын төвөөс хойд зүгт 35 орчим км-т, Эрдэнэ хэмээх олон салбар уулстай намхавтар бор уул бий. Уулын ам, хоолой, энгэр өврөөр дөрвөлжин дугуй нийлсэн 30 гаруй булш, хэдэн хиргисүүр байдаг. Зарим дөрвөлжин булшны зүүн талд жижиг хөшөөд суулгасан байна.

Эрдэнэ уулын дөрвөлжин булшны хөшөөд (баруун урдаас)

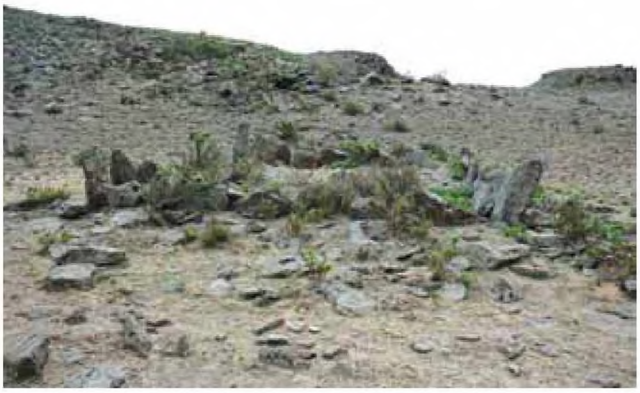

Эрдэнэ уулын дөрвөлжин булш (баруун урдаас)

Эрдэнэ уулын хиргисүүр (урдаас)

Батширээт сумыг .... Биндэр сумын 3, 4, 5, 6, 7-р багуудын нутгийг нэгтгэн 1957 онд Хэнтий аймгийн харьяанд байгуулжээ. Тус сум 2009 оны сүүлийн байдлаар 7,0 мян. км^2 газар нутагтай, 4 багтай, 2056 хүн амтай, 52864 толгой малтай байна. Сумын төв Эг суурин нь аймгийн төвөөс баруун хойш 196 км зайтай.

1. Баянголын амны хүн чулуун хөшөө
2. Баруун Гутайн байцын дөрвөлжин булш
3. Биндэр уулын овоо, түүний орчмын булш, чулуун зэвсгийн дурсгал
4. Ёлын байцын хормойн дөрвөлжин булш, хиргисүүр
5. Ёлын Цагаан нуурын дөрвөлжин булш
6. Живхээстэйн амны хөшөөт булш, хиргисүүр
7. Рашаан хадны бичиг үсэг, тамга, тэмдгийн дурсгал
8. Өглөгчийн хэрэм
9. Үзүүр цохионы хадны зураг
10. Хажуу нуурын буган чулуун хөшөө, булш
11. Хорхойтын байцын булш
12. Цэгээний хөндийн булш, хиргисүүр
13. Элстэй Хүрээтийн амны төвд бичгийн дурсгал

1. Баянголын амны хүн чулуун хөшөө

Сумын төвөөс урагш 30 гаруй км, Баянголын аманд Улаан үзүүрийн зүүн урд хөндий, Ханхарын давааны өвөрт нэгэн хүн чулуун хөшөө бий.

Баянголын амны хүн чулуун хөшөө (баруун урдаас)

Баянголын амны хүн чулуун хөшөө (баруун урдаас)

Баянголын амны хүн чулуун хөшөөний гар зураг

2. Баруун Гутайн байцын дөрвөлжин булш

Сумын төвөөс зүүн зүгт 30 гаруй км, Баруун Гутайн амны адаг, Гутайн байцын баруун болон урд өврөөр дөрвөлжин дугуй нийлсэн 30 гаруй булш бий.

Баруун Гутайн байцын булш (урдаас)

Баруун Гутайн байцын дөрвөлжин булш (зүүн хойноос)

2. Биндэр уулын овоо, түүний орчмын булш, чулуун зэвсгийн дурсгал

Сумын төвөөс урагш 42 км, Хурхын голын хойд бие, Биндэр уулын өвөр энгэр, бэлээр дөрвөлжин дугуй хэлбэрийн булш болон чулуун зэвсгийн дурсгалт газар оршино. Уулын зүүн бэлд нутгийнхны шүтдэг том овоо бий.

Биндэр уулын өврийн дөрвөлжин булш (баруун урдаас)

Биндэрийн овоо (урдаас)

Биндэр уулын орчмын чулуун зэвсгийн дурсгал

Ёлын байцын дөрвөлжин булш (урдаас)

4. Ёлын байцын хормойн дөрвөлжин булш, хиргисүүр

Сумын төвөөс баруун хойш 20 гаруй км, Ёлын голын хойд биед байх урдуураа эгц нэгэн уулыг Ёлын байц гэнэ. Энэ байцын баруун урд, урд, зүүн урд энгэр бэлээр 40-өөд булш, хиргисүүр бий.

Ёлын байцын дөрвөлжин булш (зүүн урдаас)

5. Ёлын Цагаан нуурын дөрвөлжин булш

Сумын төвөөс зүүн хойш 18 орчим км, Ёлын Цагаан нуурын хойд эрэг дээр 10 гаруй дөрвөлжин булш бий. Эдгээрийн ихэнхийг өмнө нь археологчид малтан судалжээ.

Ёлын Цагаан нуурын дөрвөлжин булш (зүүнээс)

6. Живхээстэйн амны хөшөөт булш, хиргисүүр

Сумын төвөөс баруун тийш 8 орчим км, Эгийн голын хойд хөндий, Өвөр Живхээстэйн амны дунд биед хүний нүүр бүхий жижиг хөшөөтэй хэдэн булш, дугуй хүрээтэй хоёр хиргисүүр бий.

Живхээстэйн амны хиргисүүр (зүүн урдаас)

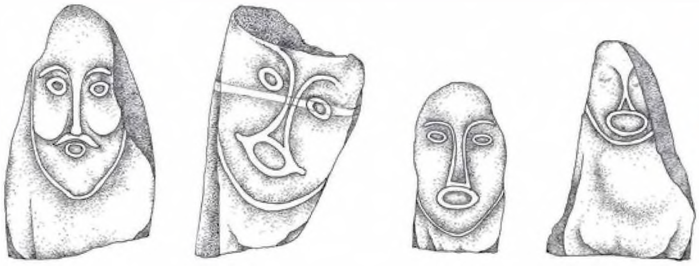
Живхээстэйн амны хөшөөдийн гар зураг

Живхээстэйн амны хөшөөт булш (зүүн урдаас)

7. Рашаан хадны бичиг үсэг, тамга тэмдэг, хадны зургийн дурсгал

Сумын төвөөс урагш 40-өөд км, Биндэрийн овооноос зүүнтээ 350 орчим м-т Рашаан хад хэмээх ханан хад бий. Энэ хадны гадаргуу болон ойр орчмын хад чулууны гадаргуу дээр эртний бичиг үсэг, тамга тэмдэг, хадны зургийн олон дурсгал бий.

Рашаан хад (баруун урдаас)

Рашаан хадны монгол бичиг

Рашаан хадны сийлмэл зургийн дурсгал (урдаас)

Рашаан хадны тамгатай хавтан чулуу (зүүнээс)

8. Өглөгчийн хэрэм

Сумын төвөөс урагш 40 гаруй км, Өглөгчийн голын эхэнд Дайчин гэх хад чулуу ихтэй сүрлэг уул бий. Энэ уулын энгэрийг оroon чулуу өрж байгуулсан эртний нэгэн хэрэм байдгийг нутгийнхан Өглөгчийн хэрэм гэдэг.

Өглөгчийн хэрмийн чулуун хана (зүүн хойд тал)

Өглөгчийн хэрэм (урдаас)

Үзүүр цохио (зүүн урдаас)

9. Үзүүр цохионы хадны зураг

Сумын төвөөс урагш 37 орчим км, Биндэр уулын зүүн хойд талд орших дэллэсэн хадтэй уулыг Үзүүр цохио гэнэ. Энд баавгайн сарвуу, адуу, элдэв тамга тэмдгийн зэрэг сийлмэл зургийн дурсгал бий.

Үзүүр цохионы адууны сийлмэл зураг

Хажуу нуурын буган чулуун хөшөө, булш (баруун урдаас)

10. Хажуу нуурын буган чулуун хөшөө, булш, хиргисүүр

Сумын төвөөс урагш 35 орчим км-т, Биндэрийн Рашаан хаднаас хойш 4-5 орчим км, Хажуу нуурын зүүн хойд талд хоёр буган чулуун хөшөө, хиргисүүр, дөрвөлжин булш нийлсэн цогцолбор дурсгал бий.

Хажуу нуурын 1-р буган чулуун хөшөө (баруун урдаас)

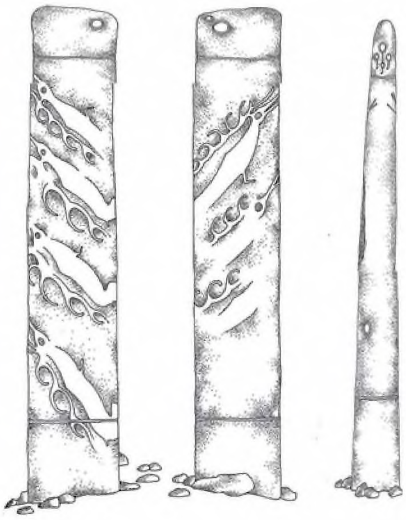

Хажуу нуурын 1-р буган чулуун хөшөөний гар зураг

Хажуу нуурын 2-р буган чулуун хөшөө (баруунаас)

11. Хорхойтын байцын булш

Сумын төвөөс баруун урагш 35 орчим км, Баянголын хөндийд Хорхойтын байц гэмээх хад асга ихтэй уул байх бөгөөд түүний хормойгоор 10-аад булш бий.

Хорхойтын байцын булш (урдаас)

Хорхойтын байцын булш (зүүн урдаас)

12. Цэгээний хөндийн булш, хиргисүүр

Сумын төвөөс баруун урагш 24 орчим км-т нэгэн уужим хөндий байхыг Цэгээний хөндий гэнэ. Энэ хөндийгн дунд биед хоорондоо нэлээд зайтай хоёр хэсэг газар хэсэг булш бий.

Цэгээний хөндийн булш (баруунаас)

Цэгээний хөндийн булш (урдаас)

11. Элстэй Хүрээтийн амны төвд бичгийн дурсгал

Сумын төвөөс баруун урагш 24 орчим км-т нэгэн уужим хөндий байхыг Цэгээний хөндий гэнэ. Энэ хөндийгн дунд биед хоорондоо нэлээд зайтай хоёр хэсэг газар хэсэг булш бий.

Элстэй Хүрээтийн амны төвд бичгийн дурсгал

Элстэй Хүрээтийн амны төвд бичгийн дурсгал (баруун хойноос)

БАЯН-АДРАГА СУМ

Баян-Адрага сумыг УБХ-ын Тэргүүлэгчдийн 1931 оны 5 дугаар тогтоолоор хуучны Хан Хэнтий уулын аймгийн Биндэръяа уулын хошууны нутгаас салган Хэнтий аймгийн харьяанд байгуулжээ. Тус сум 2009 оны сүүлийн байдлаар 3,0 мян.км^2 газар нутагтай, 4 багтай, 2324 хүн амтай, 82015 толгой малтай байна. Сумын төв Баян суурин нь аймгийн төвөөс зүүн хойш 161 км зайтай.

1. Божирын энгэрийн хөшөө чулуу
2. Булштын дөрвөлжин булш
3. Бунхант хясааны хөшөө чулуу
4. Бууралын агуй
5. Дуурилаг нарсны Хүннүгийн оршуулгын газар
6. Өлийн давааны энгэрийн дөрвөлжин булш
7. Тойн өвөлжөөний дөрвөлжин булш
8. Эрхэт толгойн ар шилийн булш

1. Божирын энгэрийн хөшөө чулуу

Сумын төвөөс зүүн урагш 20-иод км-т Божирын энгэр хэмээх газар гадаргуу дээрээ ямар нэг тамга тэмдэг, дүрслэлгүй саарал боржин чулуун хөшөө бий.

Божирын энгэрийн хөшөө чулуу (зүүн урдаас)

Божирын энгэрийн хөшөө чулуу (зүүнээс)

2. Булштын дөрвөлжин булш

Сумын төвөөс урагш 10-аад км, Булшит уулын баруун урд хормойд дөрвөлжин дугуй нийлсэн 5, 6 булш бий.

Булшит уулын булш (баруун урдаас)

3. Бунхант хясааны хөшөө чулуу

Сумын төвөөс зүүн урд зүгт 30-аад км, Шуусын голын хойд хөвөө, Бунхантын хавцлын зүүнтээ нэгэн жижиг хөшөө чулуу бий.

Бунхант хясааны хөшөө чулуу (зүүн урдаас)

Бууралын агуйн амсар дахь онгин тамга

4. Бууралын агуй

Сумын төвөөс зүүн хойд зүгт 80 гаруй км, Буурал уулын нэгэн аманд байх намхан байцын ёроолд уужим нэгэн агуй бий. Агуй амсрын орчмоор монго, төвд үсгээр бичсэн бичээс нэлээд бий.

Бууралын агуй (баруун хойноос)

5. Дуурлаг нарсны Хүннүгийн оршуулгын газар

Сумын төвөөс баруун урд зүгт 4-8 км-т, Дуурлаг нарс гэх нарсан ойн дунд Хүннүгийн үед холбогдох том жижиг 200 гаруй булш бий.

Дуурлаг нарсны Хүннүгийн язгууртны булш (урдаас)

Дуурлаг нарсны Хүннүгийн язгууртны булш (урдаас)

6. Өлийн давааны энгэрийн дөрвөлжин булш

Сумын төвөөс зүүн урагш 12 орчим км-т Өлийн давааны урд энгэрт, машин замын зүүн талд цувраа 3 дөрвөлжин булш бий.

Өлийн давааны энгэрийн дөрвөлжин булш (зүүнээс)

Өлийн давааны энгэрийн дөрвөлжин булш (баруун урдаас)

7. Тойн өвөлжөөний дөрвөлжин булш

Сумын төвөөс зүүн урд зүгт 30-аад км, Шуусын голын зүүн бие. Тойн уулын урд энгэрт орших өвөлжөөний орчмоор 20 гаруй дөрвөлжин булш бий.

Тойн өвөлжөөний дөрвөлжин булш (урдаас)

Тойн өвөлжөөний дөрвөлжин булш (урдаас)

8. Эрхэт толгойн ар шилийн булш

Сумын төвөөс баруун хойш 20-иод км-т Онон голын хойд эрэг, Эрхэт толгойн ар шилээр уртрагийн дагуу цувран байрласан 10 орчим булш бий.

Эрхэт толгойн ар шилийн булш (урдаас)

БАЯНМӨНХ СУМ

Баянмөнх сумыг УБХ-ын Тэргүүлэгчдийн 1931 оны 5 дугаар тогтоолоор хуучны Хан Хэнтий уулын аймгийн Дашбалбар уулын хошууны нутгаас салган Хэнтий аймгийн харьяанд байгуулжээ. Тус сум 2009 оны сүүлийн байдлаар 2,6 мян.км^2 газар нутагтай, 4 багтай, 1547 хүн амтай, 70784 толгой малтай байна. Сумын төв Улаан эрэг суурин нь аймгийн төвөөс зүүн хойш 100 км зайтай.

1. Агуйт уулын агуй
2. Алтан өлгийн хиргисүүр
3. Баянмөнхийн хийдийн туурь
4. Баянцагааны талын хүн чулуун хөшөө
5. Баянцогтын дөрвөлжин булш
6. Гүнбүрдийн хүн чулуун хөшөөд
7. Их Цагаан усны хөшөө чулууд
8. Холбоо уулын өврийн булш, хиргисүүр
9. Холбоо уулын хөшөө чулуу

1. Агуйт уулын агуй

Сумын төвөөс баруун урд зүгт 30-аад км-т, Агуйт гэх ханан хадтай уул бий. Энэ уулын ханан хадны хормойд чулуугаар өрж хаалга гаргасан жижиг агуй байдаг. Агуйд дээхэнэ үед лам нар сууж даяан хийдэг байжээ.

Агуйт уул (урдаас)

Агуйт уулын агуйн үүд (урдаас)

2. Алтан өлгийн хиргисүүр

Сумын төвөөс баруун урагш 30 гаруй км-т Алтан өлгий гэх уул бий. Энэ уулын энгэр бэлээр 3 хиргисүүр, цөөн хэдэн дөрвөлжин булшийн хамт оршино.

Алтан өлгийн хиргисүүр (урдаас)

Алтан өлгийн хиргисүүр (урдаас)

3. Баянмөнхийн хийдийн туурь

Сумын төвөөс баруун хойш 30-аад км, Хэрлэн голын хойд хөндийд Баянмөнхийн хийдийн туурь оршино. Уг туурийг зарим хүмүүс Бүрдийн дацангийн туурь ч гэх нь бий. Хийдийн туурин дээр цөөн хэдэн барилгын суурь чулуу үлджээ.

Баянмөнхийн хийдийн туурь (баруун урдаас)

4. Баянцагааны хүн чулуун хөшөө

Сумын төвөөс зүүн урагш 15 орчим км, Баянцагаан уулын баруун урд бэлд, Баянцагааны талын гар худгийн баруунтаа нэгэн хүн чулуун хөшөө сул хэвтэнэ.

Баянцагааны талын хүн чулуун хөшөө (урдаас)

Баянцагааны талын хүн чулуун хөшөө (баруун урдаас)

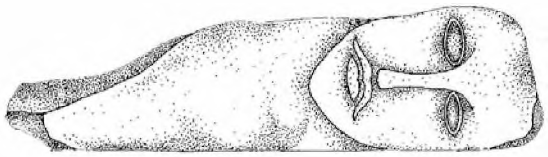

Баянцагааны талын хүн чулуун хөшөөний гар зураг

Гүнбүрдийн 1-р хүн чулуун хөшөө

Гүнбүрдийн 2-р хүн чулуун хөшөө

5. Баянцогтын дөрвөлжин булш

Сумын төвөөс зүүн тийш 25 орчим км, Хэрлэн голын урд бие, Баянцогтын булан гэх газар 60 гаруй дөрвөлжин булш бий. Эдгээр булшны ойр орчмоор чулуун зэвсгийн үлдэгдэл цөөнгүй байх ажээ.

Баянцогтын дөрвөлжин булш (урдаас)

6. Гүнбүрдийн хүн чулуун хөшөөд

Сумын төвөөс баруун хойш 30-аад км, Хэрлэн Тооно уулын зүүнтээ, Гүнбүрд хэмээх жижиг нуурын зүүн эрэг дээр цагаан саарал боржин чулуугаар үйлдсэн хоёр хүн чулуун хөшөө бий.

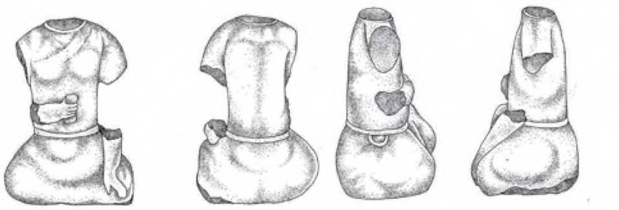

Гүнбүрдийн 1-р хүн чулуун хөшөөний гар зураг

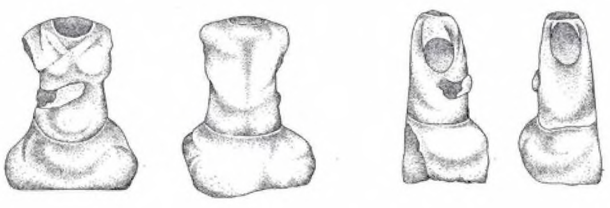

Гүнбүрдийн 2-р хүн чулуун хөшөөний гар зураг

7. Их Цагаан усны хөшөө чулууд

Сумын төвөөс зүүн урагш 35 орчим км, Их Цагаан усны хөндий гэх газар гадаргуу дээрээ ямар нэг тамга тэмдэггүй 3 босоо, 1 хэвтээ чулуу бий. Үүнийг нутгийнхан хөшөө чулуу гэдэг.

Их Цагаан усны хөшөө чулууд (урдаас)

Их Цагаан усны хөшөө чулууд (зүүн урдаас)

8. Холбоо уулын өврийн булш, хиргисүүр

Сумын төвөөс урагш 27 орчим км, Холбоо уулын салбар, Дулаан уулын энгэр бэлээр дөрвөлжин дугуй нийлсэн 20 гаруй булш, хэдэн хиргисүүр бий.

Холбоо уулын өврийн булш, хиргисүүр (баруун урдаас)

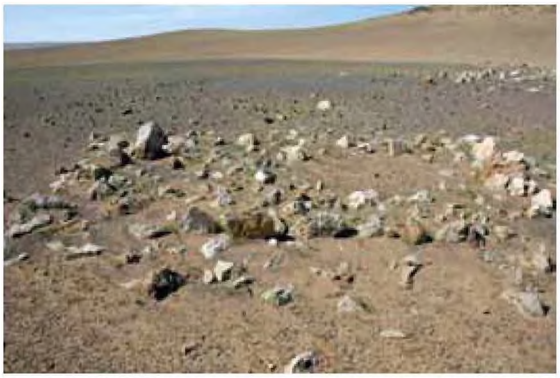

Холбоо уулын өврийн дөрвөлжин булш (зүүн урдаас)

9. Холбоо уулын хөшөө чулуу

Сумын төвөөс урагш 26 орчим км, Холбоо уулын өвөр, Дулаан уулын баруун урд хормойд гадаргуу дээрээ тамга тэмдэггүй, 6 тал бүхий хөшөө чулуу бий.

Холбоо уулын хөшөө чулуу (зүүн урдаас)

Холбоо уулын хөшөө чулуу (баруун урдаас)

БАЯН-ОВОО СУМ

Баян-Овоо сумыг УБХ-ын Тэргүүлэгчдийн 1931 оны 5 дугаар тогтоолоор хуучны Хан Хэнтий уулын аймгийн Мөнххан уулын хошууны нутгаас салган Хэнтий аймгийн харьяанд байгуулжээ. Тус сум 2009 оны сүүлийн байдлаар 3,4 мян.км^2 газар нутагтай, 4 багтай, 1694 хүн амтай, 89822 толгой малтай байна. Сумын төв Жавхлант суурин нь аймгийн төвөөс зүүн тийш 135 км зайтай.

1. Вангийн хийдийн туурь
2. Гүрэмийн нуурын чулуун зэвсгийн дурсгалт газар
3. Жаргалантын хийдийн туурь
4. Загийн амны бичигт хадны бичээс
5. Майхант уулын чулуун зэвсгийн дурсгалт газар
6. Торлогтын дөрвөлжин булш
7. Уртын хоолойн Улаан энгэрийн хөшөө чулуу
8. Ханзат хотын туурь
9. Хар Ямаатын булш
10. Хулстын хөшөө чулуу
11. Цагаан усны хоолойн хөшөө чулуу
12. Цонжийн тахилын байгууламж

1. Вангийн хийдийн туурь

Сумын төвөөс зүүн урагш 20-иод км, Хэрлэн голын хойд хөвөө, Улаан эрэг гэх газар Вангийн хийдийн туурь бий. Туурийн орчим том жижиг 10 гаруй барилгын ор мөр мэдэгдэнэ.

Вангийн хийдийн туурь (баруун урдаас)

Вангийн хийдийн туурь (баруун урдаас)

2. Гүрэмийн нуурын чулуун зэвсгийн дурсгалт газар

Сумын төвөөс зүүн зүгт 7 орчим км-т орших Гүрэмийн нуурын эрэг хөвөөгөөр неолитын үед холбогдох чулуун зэвсгийн үлдэгдэл цөөнгүй олддог.

Гүрэмийн нуур (зүүн урдаас)

Гүрэмийн нуурын чулуун зэвсгийн үлдэгдэл

3. Жаргалантын хийдийн туурь

Сумын төвийн баруун хойд талд байх эмх замбараагүй хөглөрөх хэсэг чулуутай газар хуучин Жаргалантын хийд байсан ажээ.

Жаргалантын хийдийн туурь (баруун урдаас)

Жаргалантын хийдийн туурь (баруун хойноос)

4. Загийн амны бичигт хадны бичээс

Сумын төвөөс урагш 30 гаруй км-т Загийн амны Бичигт хад хэмээх газар 4 мөр монгол, 2 мөр төвд бичиг бий.

Загийн амны бичигт хадны төвд бичээс (урдаас)

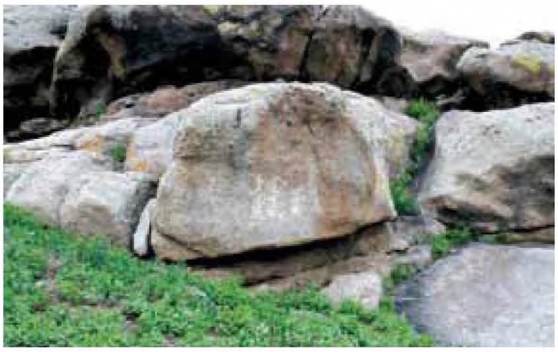

Загийн амны бичигт хадны монгол бичээс (урдаас)

5. Майхант уулын чулуун зэвсгийн дурсгалт газар

Сумын төвөөс урагш 5 орчим км, Хэрлэн голын урд хөвөө, Майхант уулын зүүн хойд талд түүхийн олон үед холбогдох дурсгал бүхий газар бий. Эндээс неолитын үеийн чулуун зэвсгийн үлдэгдэл, төрөл бүрийн хүрэл, төмөр эдлэлийн хэсэг, ваарны хагархайнууд олддог.

Майхант уулын чулуун зэвсгийн дурсгалт газар (зүүн хойноос)

Майхант уулын чулуун зэвсгийн дурсгалт газраас олдсон эд өлгийн зүйлс

6. Торлогтын дөрвөлжин булш

Сумын төвөөс урд зүгт 25 орчим км-т Уртын хоолойн Торлогт гэх намхан торлог ихтэй уул бий. Энэ уулын баруун суганд том хавтгай чулуугаар хашлага хийсэн сүрлэг 7 дөрвөлжин булш бий.

Торлогтын дөрвөлжин булш (зүүнээс)

Торлогтын дөрвөлжин булш (баруун урдаас)

7. Уртын хоолойн Улаан энгэрийн хөшөө чулуу

Сумын төвөөс урд зүгт 26 орчим км-т, Уртын хоолойн Торлогтын эсрэг талын Улаан энгэр гэх газар гадаргуу дээрээ тамга, тэмдэггүй боржин чулуун хөшөө бий.

Уртын хоолойн Улаан энгэрийн хөшөө чулуу (зүүн урдаас)

Уртын хоолойн Улаан энгэрийн хөшөө чулуу (баруун урдаас)

8. Ханзат хотын туурь

Сумын төвөөс зүүн зүгт 40-өөд км-т, Хэрлэн голын хойд хөвөөнөө Ханзат гэх эртний хотын туурь бий. Эндээс барилгын суурь чулуу, тоосго, дээврийн ваарны үлдэгдэл олддог байна.

Ханзат хотын туурь (баруун урдаас)

Ханзат хотын туурин дээрх эд өлгийн зүйлс

9. Хар Ямаатын булш

Сумын төвөөс зүүн урагш 20-иод км-т Хар Ямаатын салбар уулсын энгэр бэлээр дөрвөлжин дугуй нийлсэн нэлээд хэдэн булш бий. Эдгээр булшнаас ойрын үед хүмүүс ухаж сүйтгэсэн байна.

Хар Ямаатын булш (хойноос)

Хар Ямаатын булш (зүүн урдаас)

10. Хулстын хөшөө чулуу

Сумын төвөөс баруун урагш 10-аад км-т, тахилын байгууламжийн хашлага бололтой хэдэн чулуудын баруун урд талд зүүн урагш хазайсан боржин чулуун хөшөө бий.

Хулстын хөшөө чулуу (баруун урдаас)

Хулстын хөшөө чулуу (урдаас)

11. Цагаан усны хоолойн хөшөө чулуу

Сумын төвөөс баруун урагш 40-өөд км-т, Цагаан усны хоолой гэх газар нутгийнхны “Чингисийн морины уяа“ гэж нэрлэдэг саарал боржин хөшөө чулуу бий.

Цагаан усны хоолойн хөшөө чулуу (хойноос)

Цагаан усны хоолойн хөшөө чулуун дээрх ханз

12. Цонжийн тахилын байгууламж

Сумын төвөөс баруун урагш 10-аад км-т, Хэрлэн голын урд хөвөөнд орших нэгэн өндөр эргийг Цонж гэнэ. Энэ эргийн зах ирмэгээр уртрагийн дагуу байрлалтай 10-аад тахилын байгууламж бий.

Цонжийн тахилын байгууламж (зүүнээс)

Цонжийн тахилын байгууламж (урдаас)

Баянхутаг сумыг УБХ-ын Тэргүүлэгчдийн 1931 оны 5 дугаар тогтоолоор хуучны Хан Хэнтий уулын аймгийн Өндөрхан уулын хошууны нутгаас салган Хэнтий аймгийн харьяанд байгуулжээ. Тус сум 2009 оны сүүлийн байдлаар 6,0 мян.км^2 газар нутагтай, 3 багтай, 2105 хүн амтай, 171014 толгой малтай байна. Сумын төв Баян суурин нь аймгийн төвөөс зүүн урагш 22 км зайтай.

1. Баруун Хаалганы өврийн булш, хиргисүүр, тахилын байгууламж
2. Баян хүрээ уулын Улаан ханангийн хүннү булш, чулуун зэвсгийн дурсгалт газар
3. Далан харын хөшөө чулуу
4. Дашчимбий хийдийн туурь
5. Модонгийн чулуун зэвсгийн дурсгалт газар
6. Модонгийн эртний хот хэрмийн үлдэгдэл
7. Өгөөмөрийн булангийн хөшөө чулуу
8. Өгөөмөр уулын энгэрийн булш, хиргисүүр
9. Соно уулын урд ухаагийн хүн чулуун хөшөө
10. Сэрвэн Хаалганы бичээс
11. Урд Баяны цогцолбор дурсгал
12. Хулгар ухаагийн хүн чулуун хөшөө
13. Цагаан овооны Хөшөөтийн хөшөө чулуу

1. Баруун Хаалганы өврийн булш, хиргисүүр, тахилын байгууламж

Сумын төвөөс зүүн хойд 20-иод км-т Хэрлэн голын урд биед байх салбар ихтэй уулыг Баруун Хаалга гэнэ. Энэ уулын энгэр бэлээр 40 орчим булш, хиргисүүр оршино.

Баруун Хаалганы өврийн хиргисүүр (урдаас)

Баруун Хаалганы өврийн булш (баруунаас)

2. Баян хүрээ уулын Улаан ханангийн Хүннү булш, чулуун зэвсгийн дурсгалт газар

Сумын төвөөс зүүн тийш 30-аад км-т өргөрөгийн дагуу байрлалтай том хүрэн уул байдгийг Баян хүрээ уул гэнэ. Энэ уулын баруун хэсэгт орших хэрэм мэт ханан хясааг Улаан ханан гэдэг. Улаан ханангийн урбэлээр 40 гаруй хүннү булш, болон неолитын үед холбогдох чулуун зэвсгийн үлдэгдэл бий.

Баруун Хаалганы өврийн тахилын байгууламж (зүүн урдаас)

Баян хүрээ уулын Улаан ханангийн хүннү булш (урдаас)

Баян хүрээ уулын Улаан ханангийн чулуун зэвсгийн үлдэгдэл

Баян хүрээ уулын Улаан ханангийн хүннү булшнууд (зүүн хойноос)

3. Далан харын хөшөө чулуу

Сумын төвөөс зүүн урагш 17 орчим км-т, Далан хар уулын энгэрт гадаргуу дээрээ ямар нэг тамга, тэмдэггүй боржин чулуун хөшөө бий.

Далан харын хөшөө чулуу (урдаас)

4. Дашчимбий хийдийн туурь

Сумын төвөөс ялимгүй баруун урагш 25 орчим км-т Дашчимбий хийдийн туурь бий. Хийдийн туурийн орчимд 10-аад барилгын туурь үлдэгдэх харагдах ба түүн дээр элдэв барилгын хэрэглэгдэхүүн хөглөрөх ажээ.

Дашчимбий хийдийн туурь (баруун урдаас)

Дашчимбий хийдийн туурь (зүүн урдаас)

5. Модонгийн чулуун зэвсгийн дурсгалт газар

Сумын төвөөс хойд зүгт 15 орчим км-т Хэрлэн голын урд биед Модонгийн хөндий гэж уудам хөндий бий. Эндээс неолитын үед холбогдох чулуун зэвсгийн үлдэгдэл ихээр олддог.

Модонгийн чулуун зэвсгийн үлдэгдэл

Модонгийн чулуун зэвсгийн дурсгалт газар (зүүн урдаас)

6. Модонгийн эртний хот хэрмийн үлдэгдэл

Сумын төвөөс хойд зүгт 17 орчим км-т Хэрлэн голын урд хөвөө, Модонгийн хөндийн хойд хэсэгт эртний нэгэн шороон хэрэм бий. Хэрмийн ойролцоогоос Киданы үеийн бололтой ваарны хагархай их олддог.

Модонгийн эртний хот хэрмийн үлдэгдэл (зүүн хойноос)

7. Өгөөмөрийн булангийн хөшөө чулуу

Сумын төвөөс баруун хойш 30-аад км, Хэрлэн голын урд биед, Өгөөмөрийн үзүүр гэх газар гадаргуу дээрээ тамга тэмдэг, дүрсгүй боржин чулуун хөшөө бий.

Өгөөмөр уулын булш, хиргисүүр (баруун урдаас)

Өгөөмөрийн өврийн хөшөө чулуу (урдаас)

8. Өгөөмөр уулын энгэрийн булш, хиргисүүр

Сумын төвөөс баруун тийш 30-аад км-т Өгөөмөр гэх багавтар уул бий. Энэ уулын энгэр бэлээр булш, хиргисүүр, тахилын байгууламж нийлсэн 60-аад дурсгал бий.

Өгөөмөр уулын дөрвөлжин булш (баруун хойноос)

9. Соно уулын урд ухаагийн хүн чулуун хөшөө

Сумын төвөөс баруун урагш 45 орчим км-т Соно уулын урд ухаа дээрх чулуун овоолгын дунд баруун хойш хазайсан нэгэн хүн чулуун хөшөө бий. Уг хөшөөг саарал өнгийн боржин чулуугаар үйлджээ.

Соно уулын урд ухаагийн хүн чулуун хөшөө (зүүн урдаас)

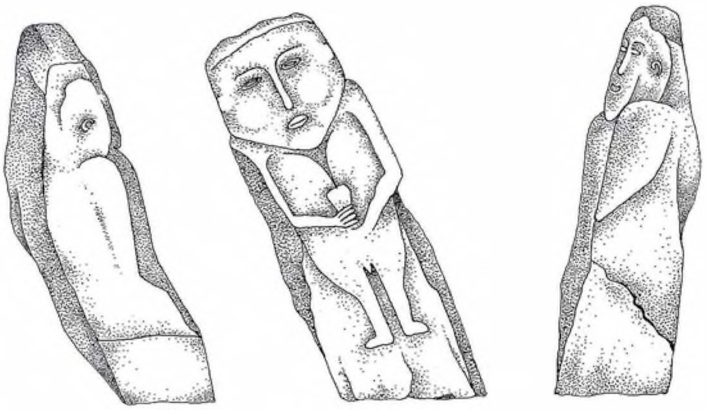

Соно уулын урд ухаагийн хүн чулуун хөшөөний гар зураг

10. Сэрвэн Хаалганы бичээс

Сумын төвөөс зүүн хойд зүгт 20 гаруй км-т Хэрлэн голын урд хөндийд хадтай зэрэгцсэн шовх уул бий. Үүнийг Сэрвэн Хаалга гэнэ. Энэ уулын дунд хэрд хоорондоо 10-аад м зайтай хоёр том чулууны наран зүгт харсан хавтгай тал дээр хятад, зөрчид бичээсийг сийлжээ. Эдгээр бичигт Чингис хааны Татаруудтай хийсэн байлдааны тухай өгүүлдэг ажээ.

Сэрвэн Хаалга уул (зүүн урдаар)

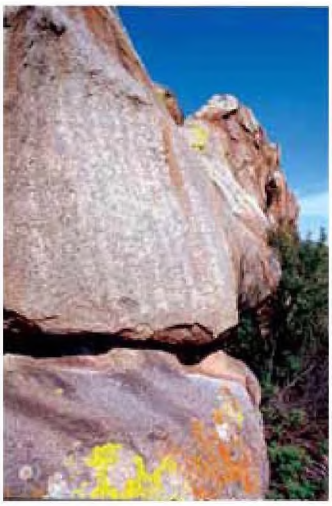

Сэрвэн Хаалганы зөрчид бичээс

Сэрвэн Хаалганы хятад бичээс

11. Урд Баян уулын цогцолбор дурсгал

Сумын төвөөс зүүн хойд зүгт 30-аад км, Баян хүрээ уулын зүүн урд биед Урд Баян гэх багавтар уул бий. Энэ уулын хадтай оройн хэсгээр хадны сийлмэл зураг, төвд монгол бичээс, 10-аад булш бүхий цогцолбор дурсгал байдаг.

Урд Баян уулын хадны зураг (урдаас)

Урд Баян уулын төвд, монгол бичээс (урдаас)

Урд Баян уулын булш (урдаас)

12. Хулгар ухаагийн хүн чулуун хөшөө

Сумын төвөөс баруун урагш 60-аад км-т Үнэгт уулын баруун талд орших намхан ухааг Хулгар ухаа гэдэг. Энэ ухаагийн орой дээр овоолсон чулууны дунд боржин чулуугаар хийсэн хүн чулуун хөшөө бий.

Хулгар ухаагийн хүн чулуун хөшөө (баруун урдаас)

Хулгар ухаагийн хүн чулуун хөшөө (урдаас)

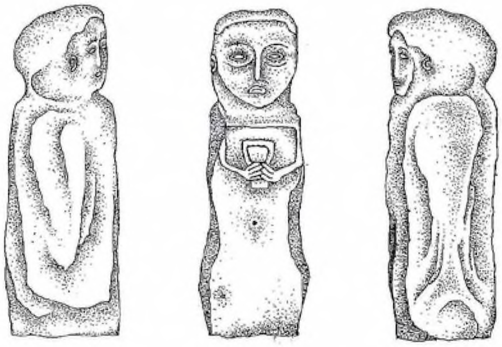

Хулгар ухаагийн хүн чулуун хөшөөний гар зураг

13. Цагаан овооны Хөшөөтийн хөшөө чулуу

Сумын төвөөс зүүн хойд зүгт 30-аад км-т Хэрлэн голын урд бие, Цагаан овооны Хөшөөт гэх газар хойшоо харсан гадаргуу дээрээ тамгатай боржин чулуун хөшөө бий.

Цагаан овооны Хөшөөтийн хөшөө чулуу (зүүн урдаас)

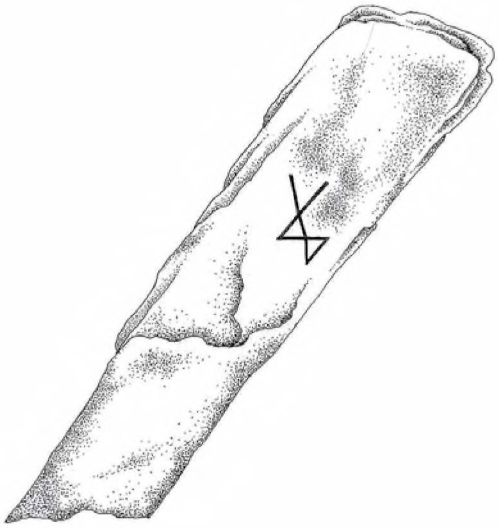

Цагаан овооны Хөшөөтийн хөшөө чулууны гар зураг

Цагаан овооны Хөшөөтийн хөшөө чулуун дээрх тамга

Биндэр сумыг УБХ-ын Тэргүүлэгчдийн 1931 оны 5 дугаар тогтоолоор хуучны Хан Хэнтий уулын аймгийн Биндэръяа уулын хошууны нутгаас салган Хэнтий аймгийн харьяанд байгуулжээ. Тус сум 2009 оны сүүлийн байдлаар 5,4 мян.км^2 газар нутагтай, 5 багтай, 3824 хүн амтай, 123541 толгой малтай байна. Сумын төв Онон суурин нь аймгийн төвөөс хойш 184 км зайтай.

1. Амгалантын амны суврага
2. Бага Могойн амны хадны зураг
3. Борбулагийн амны булш
4. Доод Борбулагийн дөрвөлжин булш
5. Залаагийн дөрвөлжин булш, хөшөө чулуу
6. Сансарын Улаан эргийн булш, хиргисүүр
7. Сэрүүний хөндийн дөрвөлжин булш
8. Тахилтын зүүн үзүүрийн дөрвөлжин булш, чулуун зэвсгийн дурсгалт газар
9. Хадтай толгойн булш, чулуун зэвсгийн дурсгалт газар
10. Хөшөөн дэвийн хөшөө чулуу
11. Эрдэнэ өндөрийн булш

1. Амгалантын амны суврага

Сумын төвөөс зүүн хойд зүгт 70-аад км-т, Амгалантын аманд хуучны нэгэн суврага бий. Үүнийг нутгийнхан бурхан шатаадаг бааюу гэдэг. Эдүгээ сүврагын үлдэгдэл дээр шавар бурхадын хэсэг цөөнгүй байдаг.

Амгалантын амны сувраган дээрх шавар эдлэлийн хэсэг

Амгалантын амны суврага (зүүн урдаас)

2. Бага Могойн амны хадын зураг

Сумын төвөөс хойд зүгт 70 орчим км-т, Бага Могойт гэж модтой, хад асгатай уул бий. Энэ уулын шувтрагад баруун тийш харсан хадны ёроолоор улаан зосон зураг байдаг.

Бага Могойтын зосон зураг

Бага Могойтын зосон зурагтай хад (баруун урдаас)

3. Борбулагийн амны булш

Сумын төвөөс ялимгүй зүүн урагш 20 гаруй км-т Онон голын урд бие, Цармын талбай хэмээх уужим хөндийд, Борбулагийн амны адгаар олон үед холбогдох 120 гаруй булш бий.

Борбулагийн амны түрэг булш (урдаас)

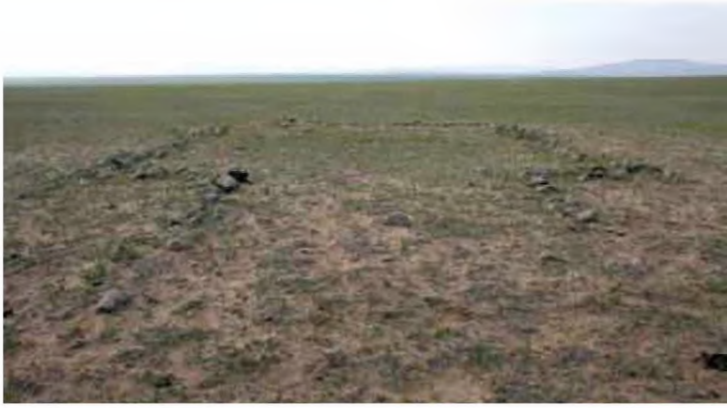

Борбулагийн амны хүннү булш (урдаас)

4. Доод Борбулагийн дөрвөлжин булш

Сумын төвийн зүүн урагш 4-5 орчим км, Онон голын зүүн эрэгт хойноос урагш сунан тогтсон нүцгэн уул байдгийг Доод Борбулаг гэдэг. Энэ уулын оройгоор дөрвөлжин дугуй нийлсэн 30 гаруй булш байдаг.

Доод Борбулагийн дөрвөлжин булш (зүүн урдаас)

Доод Борбулагийн дөрвөлжин булш (зүүн урдаас)

5. Залаагийн амны дөрвөлжин булш, хиргисүүр хөшөө чулуу

Сумын төвөөс зүүн хойд зүгт 6 орчим км, Залаа хэмээх хадтай уулын энгэрт 2 булш, гадаргу дээрээ дүрслэлгүй нэг хөшөө чулуу бий.

Залаагийн амны дөрвөлжин булш хиргисүүр, (урдаас)

Залаагийн амны хиргисүүр, хөшөө чулуу (баруун урдаас)

6. Сансарын улаан эргийн булш, хиргисүүр

Сумын төвөөс хойш 5 км, Онон голын зүүн хойд эрэг, Сансарын улаан эрэг хэмээх газар 1 хиргисүүр, 10-аад булш бий. Энэ булш, хиргисүүрийг нутгийнхан 1000 цэргийн булш гэж домоглон ярилцдаг байна.

Сансарын улаан эргийн булш (баруун урдаас)

Сансарын улаан эргийн булш (зүүнээс)

7. Сэрүүний хөндийн дөрвөлжин булш

Сумын төвөөс зүүн хойш 80-аад км, Сэрүүний хөндийгөөр урсан Жаргалантын голын хойд энгэрээр 50 гаруй дөрвөлжин булш бий. Булшнуудын дунд урд талдаа онгин тамгатай жижиг хөшөө байдаг.

Сэрүүний хөндийн дөрвөлжин булш (баруун урдаас)

Сэрүүний хөндийн дөрвөлжин булш (зүүн хойноос)

Сэрүүний хөндийн дөрвөлжин булшны дунд орших онгин тамгатай хөшөө чулуу (урдаас)

8. Тахилтын зүүн үзүүрийн дөрвөлжин булш, чулуун зэвсгийн дурсгалт газар

Сумын төвөөс зүүн тийш 30-аад км, Онон голын хойд эрэг, Тахилт хэмээх хадтай уулын зүүн үзүүрт 30 орчим булш, неолитын үед холбогдох чулуун зэвсгийн дурсгалт газар оршино.

Тахилтын зүүн үзүүрийн чулуун зэвсгийн үлдэгдэл

Тахилтын зүүн үзүүрийн чулуун зэвсгийн үлдэгдэл

Тахилтын зүүн үзүүрийн булш (урдаас)

Хадтай толгойн дөрвөлжин булш (зүүнээс)

9. Хадтай толгойн булш, чулуун зэвсгийн дурсгалт газар

Сумын төвөөс урагш 30-аад км-т Хадтай толгой хэмээх хад асга ихтэй багавтар уулын энгэрээр дөрвөлжин дугуй нийлсэн 80 гаруй булш бий. Мөн неолитын үед холбогдох чулуун зэвсгийн үлдэгдэл их олддог.

Хадтай толгойн чулуун зэвсгийн үлдэгдэл

Хөшөөн дэвийн тахилын байгууламж (зүүнээс)

10. Хөшөөн дэвийн хөшөө чулуу

Сумын төвөөс баруун урагш 50-иад км, аймгийн төв явдаг замын хойд биед Хөшөөн дэв хэмээх газар дүрслэлгүй хөшөө чулуу бүхий тахилын байгууламж бий.

11. Эрдэнэ өндөрийн булш

Сумын төвөөс зүүн тийш 30-аад км, Эрдэнэ өндөр хэмээх багавтар уулын энгэрээр 30 гаруй дөрвөлжин булш, 10 гаруй дугуй булш бий.

Эрдэнэ өндөрийн булш (зүүнээс)

Эрдэнэ өндөрийн булш (урдаас)

ГАЛШАР СУМ

Галшар сумыг УБХ-ын Тэргүүлэгчдийн 1931 оны 5 дугаар тогтоолоор хуучны Хан Хэнтий уулын аймгийн Галшар уулын хошууны нутгаас салган Хэнтий аймгийн харьяанд байгуулжээ. Тус сум 2009 оны сүүлийн байдлаар 6,7 мян.км^2 газар нутагтай, 6 багтай, 2154 хүн амтай, 145160 толгой малтай байна. Сумын төв Буянт суурин нь аймгийн төвөөс урагш 134 км зайтай.

1. Бага Артын Чингисийн зам
2. Бичигтийн хадны зураг, чулуун зэвсгийн дурсгалт газар
3. Зараагийн энгэрийн дөрвөлжин булш, хиргисүүр
4. Зүүнбулагийн шандны хөшөө чулуу
5. Их Артын хиргисүүр
6. Сайн усны эхний хиргисүүр
7. Ухаа овоотын булш
8. Хужиртын хийдийн туурь
9. Цацын голын хөшөө чулууд

Бага Артын Чингисийн зам (зүүн хойноос)

1. Бага Артын Чингисийн зам

Сумын төвөөс зүүн хойш 30 гаруй км, Бага Арт гэх багавтар уулын дунд баруун эрэгш чиглэсэн чулуун далан бий. Энэхүү чулуун даланг нутгийнхан Чингисийн зам гэж нэрийддэг байна.

Бага Артын Чингисийн зам (зүүн хойноос)

2. Бичигтын хадны зураг, чулуун зэвсгийн дургсалт газар

Сумын төвөөс зүүн хойд зүгт 40 гаруй км, Бага Арт уулын хойд талд Бичигт хад хэмээх газар хэдэн сийлмэл зураг бий.

Бичигт хадны сийлмэл зураг

Бичигт хадны орчмын чулуун зэвсгийн үлдэгдэл

3. Зараагийн энгэрийн дөрвөлжин булш, хиргисүүр

Сумын төвөөс баруун тийш 15-17 орчим км, Дондойн Зараа уулын энгэрт дөрвөлжин булш, хиргисүүр, тахилын байгууламж нийлсэн 30 гаруй дурсгал бий.

Зараагийн энгэрийн дөрвөлжин булш (зүүн урдаас)

Зараагийн энгэрийн дөрвөлжин булш (урдаас)

4. Зүүнбулагийн шандны хөшөө чулуу

Сумын төвөөс хойд зүгт 20 гаруй км, Зүүнбулагийн шанд хэмээх газар урт гонзгой боржин чулууг засалгүй босгосон хөшөө чулуу бий. Хөшөөний гадаргуу дээр ямар нэг тамга, тэмдэг байхгүй юм.

Зүүнбулагийн шандны хөшөө чулуу (урдаас)

Их Артын хийдийн туурь (урдаас)

5. Их Артын хийдийн туурь, булш

Сумын төвөөс хойд зүгт 40 орчим км, Их Арт уулын энгэрт хуучны нэгэн хийдийн туурь, хэдэн булшны хамт зэрэгцэн оршино.

Их Артын булш (урдаас)

6. Сайн усны эхний хиргисүүр

Сумын төвөөс хойд зүгт 40-өөд км Их Артын хийдийн туурнаас урагш 4 орчим км, Сайн усны эх гэх газар дугуй хүрээтэй хоёр хиргисүүр бий.

Сайн усны эхний хиргисүүр (зүүн урдаас)

7. Ухаа овоотын булш

Сумын төвөөс баруун зүгт 30 гаруй км-т Ухаа овоо гэх намхан уулын урд энгэрт хүнну бололтой 10-аад булш бий.

Ухаа овоотын хүнну булш (зүүн урдаас)

Ухаа овоотын хүнну булш (зүүн урдаас)

Хужиртын хийдийн туурин дээр сэргээсэн дуган (зүүн урдаас)

8. Хужиртын хийдийн туурь

Хэнтий аймгийн төвөөс Галшар сумруу явдаг замын дэргэд /сумын төвөөс 20-иод км/ Хужиртын хийдийн туурь бий. Энэ туурин дээр одоо Ганданшадав Даржаалин хийдийг сэргээн босгож хурал номын үйл ажиллагаа явуулж байна.

Хужиртын хийдийн туурь (баруун урдаас)

Цацын голын хөшөө чулуу (баруун урдаас)

9. Цацын голын хөшөө чулууд

Сумын төвөөс баруун зүгт 30-аад км-т Цацын голын хөндийд хавтгай чулуун хашлага бүхий хэдэн божин чулуун хөшөө бий. Эдгээр хөшөө чулуудын ихэнх нь газарт сул хэвтэх бөгөөд гадаргуу дээр нь ямар нэг тамга тэмдгийн зүйл байхгүй ажээ.

Цацын голын хөшөө чулууд (зүүн урдаас)

ДАДАЛ СУМ

Дадал сумыг УБХ-ын Тэргүүлэгчдийн 1931 оны 5 дугаар тогтоолоор хуучны Хан Хэнтий уулын аймгийн Биндэръяа уулын хошууны нутгаас салган Хэнтий аймгийн харьяанд байгуулжээ. Тус сум 2009 оны сүүлийн байдлаар 4,7 мян.км^2 газар нутагтай, 4 багтай, 2660 хүн амтай, 27294 толгой малтай байна. Сумын төв Баян-Овоо суурин нь аймгийн зүүн хойш 270 км зайтай.

1. Агцын хийдийн туурь
2. Амарлингуй уулын дөрвөлжин булш
3. Бага Яргайтын дөрвөлжин булш
4. Баянцагаан уулын зүүн үзүүрийн дөрвөлжин булш
5. Баянцагаан уулын өврийн булш
6. Дэгэний арын дөрвөлжин булш
7. Дэлүүн болдогийн овоо, дурсгалын гэрэлт хөшөө
8. Өлийн давааны хүннү булш
9. Угалзар голын дөрвөлжин булш
10. Хажуу бөөрийн хүннү булш
11. Хирийн хоолойн Бор хоолойн адгийн дөрвөлжин булш
12. Цэээний арын өндөрийн Хөхөчү бөөгийн агуй

1. Агцын хийдийн туурь

Сумын төвөөс зүүн хойд зүгт 50-иад км-т Агцын хийдийн туурь бий. Эдүгээ хийдийн туурин дээр хоёр барилгын туурь байх бөгөөд дээгүүр нь хэдэн чулуу хөглөрч харагдана.

Агцын хийдийн туурь (зүүн урдаас)

Агцын хийдийн туурь (зүүнээс)

2. Амарлингуй уулын дөрвөлжин булш

Сумын төвөөс урагш 10-аад км-т Онон голын баруун хойд талд, Баянцагаан уулын зүүнтээ Амарлингуй гэх уул бий. Энэ уулын өвөр бэлээр 100 гаруй дөрвөлжин булш буй.

Амарлингуй уулын дөрвөлжин булш (баруун урдаас)

Амарлингуй уулын дөрвөлжин булш (зүүн урдаас)

2. Бага Яргайтын дөрвөлжин булш

Сумын төвөөс баруун хойд зүгт 18 орчим км-т Түнхлэг горхины баруун хойд биед орших Бага Яргайт гэх газар 10-аад дөрвөлжин булш бий.

Бага Яргайтын дөрвөлжин булш (урдаас)

Бага Яргайтын дөрвөлжин булш (урдаас)

4. Баянцагаан уулын зүүн үзүүрийн дөрвөлжин булш

Сумын төвөөс урагш 10-аад км, Онон голын баруун хойд бие, Амарлингүй уулын баруун талд орших Баянцагаан уулын зүүн үзүүрт уртрагийн дагуу цуварч байрласан хэдэн дөрвөлжин булш бий.

Баянцагаан уулын зүүн үзүүрийн дөрвөлжин булш (баруунаас)

Баянцагаан уулын зүүн үзүүрийн дөрвөлжин булш (урдаас)

5. Баянцагаан уулын өврийн дөрвөлжин булш

Сумын төвөөс урагш 10-аад км, Онон голын баруун хойд бие, Амарлингүй уулын баруун талд орших Баянцагаан уулын энгэр бэлээр цөөнгүй дөрвөлжин булш бий.

Баянцагаан уулын өврийн дөрвөлжин булш (баруун урдаас)

Баянцагаан уулын өврийн дөрвөлжин булш (урдаас)

6. Дэгэний арын дөрвөлжин булш

Сумын төвөөс зүүн зүгт 50 гаруй км, Онон голын хойд хөвөө, Дэгэн хэмээх уулын хойд биед орших нэгэн намхан ухаагийн нуруун дээр уртрагийн дагуу байрласан 4 дөрвөлжин булш бий.

Дэгэний арын дөрвөлжин булш (зүүнээс)

Дэгэний арын дөрвөлжин булш (зүүн урдаас)

Дэлүүн болдогийн овоо, дурсгалын гэрэлт хөшөө (баруун урдаас)

7. Дэлүүн болдогийн овоо, дурсгалын гэрэлт хөшөө

Сумын төвөөс зүүн тийш 5-6 орчим км, Балжийн голын урд хөвөөнд орших Дэлүүн болдог хэмээх газрыг Чингис хааны төрсөн газар овоо, гэрэлт хөшөө босгожээ.

8. Өлийн давааны хүннү булш

Сумын төвөөс баруун тийш 1-2 км-т Өлийн давааны оройн модон дунд хэдэн хүннү булш бий. Зарим булшны голд мод ургасан байна.

Өлийн давааны хүннү булш (баруун урдаас)

Өлийн давааны хүннү булш (зүүн урдаас)

9. Угалзар голын дөрвөлжин булш

Сумын төвөөс урагш 10-аад км, Амарлингуй, Баянцагаан уулын урд үзүүрт Онон голын цутгалан Угалзар голын хойд эрэг дээр 10-аад дөрвөлжин булш бий.

Угалзар голын дөрвөлжин булш (зүүнээс)

Угалзар голын дөрвөлжин булш (урдаас зүүнээс)

10. Хажуу бөөрийн хүннү булш

Сумын төвөөн зүүн хойд хэсэг, Баян-Овоогийн өндөр хэмээх толгойн Хажуу бөөр гэх газар хүннүгийн үеийн нэлээд булш бий.

Хажуу бөөрийн хүннү булш (зүүн урдаас)

Хажуу бөөрийн хүннү булш (баруун урдаас)

11. Хирийн голын Бор хоолойн адгийн дөрвөлжин булш

Сумын төвөөс зүүн хойд зүгт 75 орчим км-т Хирийн голын Бор хоолойн адаг гэх газар 40-өөд дөрвөлжин булш бий. Эндхийн 1 булшны хашлага чулуун дээр бугын зураг сийлсэн байна.

Хирийн голын Бор хоолойн адгийн дөрвөлжин булш (зүүн урдаас)

Хирийн голын Бор хоолойн адгийн дөрвөлжин булшны хашлага дээрх бугын сийлмэл зураг (зүүн урдаас)

12. Цээний арын өндөрийн Хөхөчү бөөгийн агуй

Сумын төвөөс зүүн урд зүгт 28 орчим км, Онон голын хойд бие, Цээний арын өндөр хэмээх хадтай шовх уул бий. Энэ уулын дунд хэрд байх шовх хадан дунд багавтар хадны хонгил байдаг. Үүнийг нутгийнхан Хөхөчү бөөгийн агуй хэмээн нэрлэдэг. Хөхөчү бөөгийн агуйруу өгсөн замд цөөнгүй булш бий.

Цээний арын өндөрийн Хөхөчү бөөгийн агуй (зүүн урдаас)

ДАРХАН СУМ

Дархан сумыг УБХ-ын Тэргүүлэгчдийн 1931 оны 5 дугаар тогтоолоор хуучны Хан Хэнтий уулын аймгийн Дашбалбар уулын хошууны нутгаас салган Хэнтий аймгийн харьяанд байгуулжээ. Тус сум 2009 оны сүүлийн байдлаар 4,5 мян.км^2 газар нутагтай, 5 багтай, 11218 хүн амтай, 129298 толгой малтай байна. Сумын төв Дархан суурин нь аймгийн баруун урагш 15 км зайтай.

1. Ахай бэйсийн дуган
2. Гачитын дацангийн туурь
3. Дархан уулын булш, хиргисүүр
4. Дээд Хар өндөрийн дөрвөлжин булш, хиргисүүр
5. Ногоон уулын хадны зураг, булш
6. Талын хөшөө чулуу
7. Хараатын хийдийн туурь
8. Хар Чулуутын хөшөө чулуу
9. Ходойн хүн чулуун хөшөө
10. Хойд Зараагийн энгэрийн дөрвөлжин булш, хиргисүүр
11. Шавартайн чулуун зэвсгийн дурсгалт газар
12. Шивээ уулын энгэрийн булш, хиргисүүр

1. Ахай бэйсийн дуган

Сумын төвийн урд хэсэгт хуучны нэгэн модон дуган бий. Энэ дуган нь Ахай бэйсийн хүрээнээс ганц босоо үлдсэн барилгын дурсгал ажээ.

Ахай бэйсийн дуган (зүүн урдаас)

2. Гачитын дацангийн туурь

Сумын төвөөс зүүн тийш 14 орчим км-т Мандал уулын өвөрт Гачитын дацангийн туурь бий. Энд эмх замбараагүй болсон барилгын суурь чулууд цөөн хэдэн мод, төмрийн үлдэгдэл үлдэжээ.

Гачитын дацангийн туурь (баруун урдаас)

Гачитын дацангийн туурь (баруунаас)

3. Дархан уулын булш, хиргисүүр

Сумын төвөөс баруун хойд зүгт 7-8 км, Дархан уулын баруун урд бэл, Цагаан толгой хэмээх газар хоорондоо нэлээд зайтай 10 орчим дөрвөлжин булш, 1 хиргисүүр бий.

Дархан уулын хиргисүүр (урдаас)

Дархан уулын дөрвөлжин булш (зүүн урдаас)

4. Дээд Хар өндөрийн дөрвөлжин булш, хиргисүүр

Сумын төвөөс хойд зүгт 30-аад км, Хэрлэн голын урд эрэг Дээд Хар өндөр хэмээх уулын хойд бэлд дугуй хүрээтэй 1 хиргисүүр, 30-аад дөрвөлжин булш нэг дор бүлэглэн оршино.

Дээд Хар өндөрийн дөрвөлжин булш (баруун урдаас)

Дээд Хар өндөрийн булш, хиргисүүр (зүүн урдаас)

5. Ногоон уулын хадны зураг, булш

Сумын төвөөс урд зүгт 50 гаруй км, Бор-Өндөр тосгоноос баруун зүгт 10 гаруй км-т Ногоон гэх нэгэн жижигэвтэр уул бий. Энэ уулын энгэр бэлээр 6-7 булш, оройн хэсгийн хаданд эртний сийлмэл зургийн дурсгал бий.

Ногоон уулын хадны зураг (урдаас)

Ногоон уулын хадны зураг (зүүн урдаас)

Ногоон уулын булш (урдаас)

6. Талын хөшөө чулуу

Сумын төвөөс урагш 60-аад км, Бор-Өндөр тосгоноос зүүн урд зүгт 10-аад км-т Хүйхийн уулын ур хөндий, Талын хөндий хэмээх газар нэгэн боржин чулуун хөшөө бий. Хөшөөний оройд жижиг онгин тамга сийлсэн байдаг.

Талын хөшөө чулуу (зүүн урдаас)

7. Хараатын хийдийн туурь

Сумын төвөөс баруун урагш 40-өөд км, Хараат хэмээх газар өнөөгийн 2-р багийн төвийн орчимд хуучны хийдийн туурь бий. Энэ хийдийн туурийг Хараатын гэх бөгөөд олон гудамж байсныг гэрчлэх байшингийн эгнэсэн суурь үлдэгдэлүүд их ажээ.

Хараатын хийдийн туурь (баруунаас)

Хараатын хийдийн туурь (зүүн урдаас)

8. Хар чулуутын хөшөө чулуу

Сумын төвөөс баруун урагш 50-иад км, Хар чулуут гэх газар нэгэн боржин чулуун хөшөө бий. Хөшөөний гадаргуу дээр ямар нэг тамга мэдэг, дүрс, бичгийн дурсгал байхгүй.

Хар чулуутын хөшөө чулуу (зүүн урдаас)

9. Ходойн хүн чулуун хөшөө

Сумын төвөөс баруун тийш 20 орчим км, Ходойн Бор өндөрийн зүүн урд талд, булгийн зүүнтээх дэрсэн дунд цагаан саарал өнгийн боржин чулуугаар урласан нэгэн хүн чулуун хөшөө сул хэвтэнэ. Хөшөөний ойр орчмоор эртний гэх дурсгал байхгүй юм.

Ходойн хүн чулуун хөшөө
(зүүн урдаас)

Ходойн хүн чулуун хөшөө

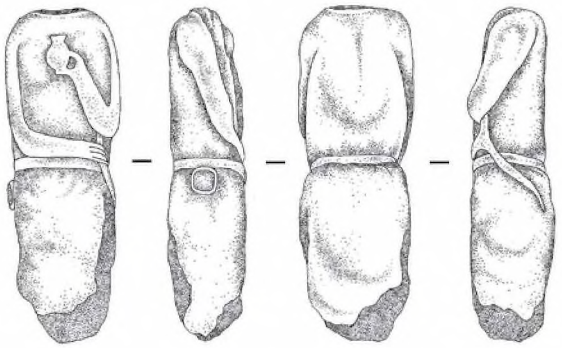

Ходойн хүн чулуун хөшөөний гар зураг

10. Хойд Зараагийн энгэрийн дөрвөлжин булш, хиргисүүр

Сумын төвөөс урагш 40-өөд км, Дэлгэрэхийн голын зүүнтээ орших Хойд Зараа уулын энгэрээр цөөнгүй дөрвөлжин булш, хиргисүүр бий.

Хойд Зараагийн энгэрийн дөрвөлжин булш (баруун урдаас)

Хойд Зараагийн энгэрийн хиргисүүр (зүүн хойноос)

11. Шавартайн чулуун зэвсгийн дурсгалт газар

Сумын төвөөс хойд зүгт 10-аад км, Дархан уулын зүүн хойд бие Шавартайн булгийн эхэнд шинэ чулуун зэвсгийн үеийн суурин буй. Эндээс улаан хүрэн, шар, ногоон хас чулуугараа үйлдсэн чулуун зэвсгийн үлдэгдэл цөөнгүй ажээ.

Шавартайн чулуун зэвсгийн суурин (зүүнээс)

Шавартайн чулуун зэвсгийн үлдэгдэл

12. Шивээ уулын энгэрийн булш, хиргисүүр

Сумын төвөөс баруун урагш 10 гаруй км, Шивээ уулын энгэрт хэдэн булш, хиргисүүр бий.

Шивээ уулын энгэрийн хиргисүүр (баруун урдаас)

Шивээ уулын энгэрийн хиргисүүр (урдаас)

ДЭЛГЭРХААН СУМ

Дэлгэрхаан сумыг УБХ-ын Тэргүүлэгчдийн 1931 оны 5 дугаар тогтоолоор хуучны Хан Хэнтий уулын аймгийн Дашбалбар уулын хошууны нутгаас салган Хэнтий аймгийн харьяанд байгуулжээ. Тус сум 2009 оны сүүлийн байдлаар 4,0 мян.км^2 газар нутагтай, 4 багтай, 2473 хүн амтай, 127952 толгой малтай байна. Сумын төв Цагаандэвсэг суурин нь аймгийн баруун тийш 125 км зайтай.

1. Аварга тосонгийн дэргэдэх чулуун дурсгалууд
2. Аваргын балгас
3. Бургалтайн амны адгийн булш, хиргисүүр, чулуун зэвсгийн дурсгалт газар
4. Долоодын өврийн булш, хиргисүүр
5. Сүжийн талын хүн чулуун хөшөө
6. Ханангийн энгэрийн дөрвөлжин булш
7. Ханангийн энгэрийн хөшөө чулуу
8. Хэрлэн Тооно уулын өврийн булш хиргисүүр
9. Чингисийн гүүн зэлний гадас хэмээх доод хөшөө чулуу
10. Чингисийн гүүн зэлний гадас хэмээх дунд хөшөө чулуу
11. Чингисийн гүүн зэлний гадас хэмээх дээд хөшөө чулуу
12. Шар хадны бичээс

1. Аварга тосонгийн дэргэдэх чулуун дурсгалууд

Сумын төвөөс баруунтаа орших Аварга тосонгийн рашаан сувилалын хашааны гадна талд тахилын онгоны хавтан чулуу 3, тээрмийн чулуу 2 ширхэг байна. Эдгээр чулуун дурсгалуудыг Гүнбүрд гэх газраас авчирсан ажээ.

Аварга тосонгийн дэргэдэх тахилын онгоны хавтан чулуу (урдаас)

Аварга тосонгийн дэргэдэх чулуун дурсгалууд (баруун урдаас)

2. Аваргын балгас

Сумын төвөөс баруун урагш 7-8 км, Аваргын голын баруун хөвөөнөө эртний нэгэн хотын туурь буй. Үүнийг судлчид Чингис хааны Аураг орд хэмээн тогтоожээ.

Аваргын балгас (баруун хойноос)

3. Бургалтайн амны адгийн булш, хиргисүүр, чулуун зэвсгийн дурсгалт газар

Сумын төвөөс зүүн урагш 50 гаруй км, Хөвсгөл сумаас Замын-Үүд ордог зам дагуу орших Хуцын гашууны энгэрт 20-иод дугуй булш бий.

Бургалтайн амны адгийн чулуун зэвсгийн үлдэгдэл

Бургалтайн амны хиргисүүр (баруунаас)

Бургалтайн амны булш (зүүн урдаас)

4. Долоодын өврийн булш, хиргисүүр

Сумын төвийн баруун тийш 30-аад км-т Хэрлэн голын зүүн биед орших Долоод уулын энгэр бэлээр булш, хиргисүүр нийлсэн 70 гаруй дурсгал бий.

Долоодын өврийн булш (баруун урдаас)

Долоодын өврийн булш, хиргисүүр (урдаас)

5. Сүжийн талын хүн чулуун хөшөө

Сумын төвийн баруунтаа орших Аварга тосонгийн рашаан сувилалын хашаан дотор нэгэн хүн чулуун хөшөө сул хэвтэнэ. Энэхүү хөшөө анх Сүжийн тал хэмээх газар байсан ажээ.

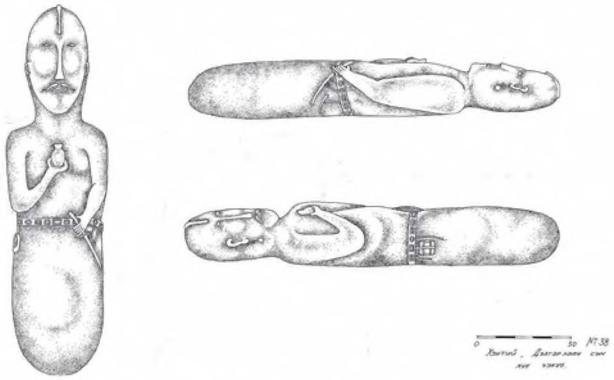

Сүжийн талын хүн чулуун хөшөөний гар зураг

Сүжийн талын хүн чулуун хөшөө (зүүн урдаас)

6. Ханангийн энгэрийн дөрвөлжин булш

Сумын төвөөс баруун тийш 15 орчим км, Ханангийн энгэр хэмээх газар олон тооны дөрвөлжин булш бий. Мөн энэ орчмоос хайрган чулуугаар үйлдсэн чулуун зэвсгийн үлдэгдэл олддог байна.

Ханангийн энгэрийн дөрвөлжин булш (урдаас)

Ханангийн энгэрийн дөрвөлжин булш (баруун урдаас)

7. Ханангийн энгэрийн хөшөө чулуу

Сумын төвөөс баруун тийш 15 орчим км, Ханангийн энгэрийн дөрвөлжин булшнуудын зүүн урд гадаргуу дээрээ тамга, тэмдэгтэй хөшөө чулуу сул хэвтэж буй.

Ханангийн энгэрийн хөшөө чулуу

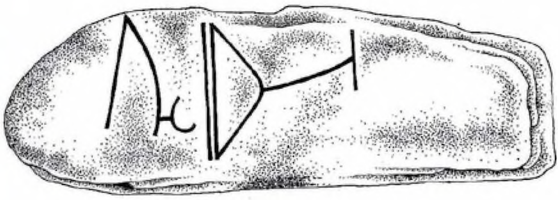

Ханангийн энгэрийн хөшөө чулууны гар зураг

8. Хэрлэн Тооно уулын булш, хиргисүүр

Сумын төвөөс зүүн урагш 20-иод км-т Хэрлэн голын хойд хөвөөнөө Хэрлэн Тооно уул оршино. Энэ уулын энгэр, бэл, хормойгоор олон тооны булш, хиргисүүр, тахилын онгон зэрэг эртний дурсгалууд бий.

Хэрлэн Тооно уулын өврийн дөрвөлжин булш (урдаас)

Хэрлэн Тооно уулын өврийн хиргисүүр (баруун урдаас)

Хэрлэн Тооно уулын өврийн тахилын байгууламж (зүүн хойноос)

9-11. “Чингисийн гүүн зэлний гадас” хэмээх хөшөө чулууд

Сумын төвөөс баруун урагш 12-15 км-т Хэрлэн голын хойд хөвөө, Сужийн тал хэмээх газар “Чингисийн гүүн зэлний гадас” хэмээн нэрлэгддэг 3 хөшөө чулуу бий. Эдгээр хөшөөд хоорондоо 2-5 км зайтай оршино.

Чингисийн гүүн зэлний гадас” хэмээх доод хөшөө чулуу (зүүн урдаас)

“Чингисийн гүүн зэлний гадас” хэмээх дунд хөшөө чулуу (зүүнээс)

“Чингисийн гүүн зэлний гадас” хэмээх дээд хөшөө чулуу (баруун урдаас)

12. Шар хадны бичээс

Сумын төвөөс хойд зүгт 20 гаруй км-т Шар хадны амны адагт орших ханан хаданд улаан зосоор зурсан тамга тэмдэг мөн улаан зос хар бэхээр ашиглан төвд үсгээр бичсэн 5-6 мөр төвд маанийн үсэг бий.

Шар хадны тамга тэмдэг, бичгийн дурсгал (урдаас)

Жаргалтхаан сумыг УБХ-ын Тэргүүлэгчдийн 1931 оны 5 дугаар тогтоолоор хуучны Хан Хэнтий уулын аймгийн Баянхан уулын хошууны нутгаас салган Хэнтий аймгийн харьяанд байгуулжээ. Тус сум 2009 оны сүүлийн байдлаар 2,8 мян.км^2 газар нутагтай, 5 багтай, 1964 хүн амтай, 131843 толгой малтай байна. Сумын төв Жаргалтхаан суурин нь аймгийн баруун тийш 100 км зайтай.

1. Баруун Жаргалантын арын хүн чулуун хөшөө
2. Бүрдэн дэнжийн дөрвөлжин булш, хөшөө чулуу
3. Гичгэний хөндийн булш, тахилын байгууламж
4. Дуулга уулын хүннү булш
5. Жаргалтхаан уулын булш
6. Талын дөрвөлжин хэмээх эртний хотын туурь
7. Тахилтын хийдийн туурь
8. Хар Модон толгойн эхний бичээс
9. Холбоо толгой, Баруун Шавартайн эхний дөрвөлжин булш
10. Хорхойтын хөндийн дөрвөлжин булш
11. Эсрүүгийн дөрвөлжин булш, хиргисүүр

1. Баруун Жаргалантын арын хүн чулуун хөшөө

Сумын төвөөс баруун хойш 7-8 км, Цагаан нуурын зүүн бие, Баруун Жаргалантын ар хэмээх газар нэгэн хонхорын зүүн урд талын овгор дээр 1 хүн чулуун хөшөө, тахилын онгоны хэдэн хавтангуудын хамт оршино.

Баруун Жаргалантын арын хүн чулуун хөшөө (урдаас)

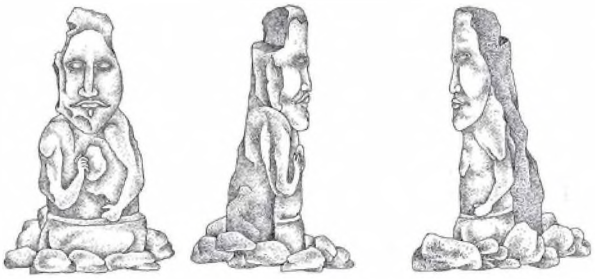

Баруун Жаргалантын арын хүн чулуун хөшөөний гар зураг

2. Бүрдэн дэнжийн дөрвөлжин булш, хөшөө чулуу

Сумын төвөөс ялимгүй зүүн урагш 30-аад км, Цэнхэрийн голын баруун хөндий Бүрдэн дэнж хэмээх газар нэг дөрвөлжин булш, зүүн тийш хазайсан нэг хөшөө чулууны хамт бий. Хөшөөний гадаргуу дээр тамга тэмдгийн зүйл байхгүй юм.

Бүрдэн дэнжийн хөшөө чулуу (баруун урдаас)

Бүрдэн дэнжийн дөрвөлжин булш (баруун урдаас)

3. Гичгэний хөндийн дөрвөлжин булш, хиргисүүр, тахилын байгууламж

Сумын төвөөс зүүн урд зүгт 25 орчим км, хуучин багийн төвийн урд талын Гичгэний хөндийд дөрвөлжин булш, хиргисүүр, тахилын байгууламж нийлсэн 10-аад дурсгал бий.

Гичгэний хөндийн дөрвөлжин булш (баруун урдаас)

Гичгэний хөндийн дөрвөлжин булш (баруун урдаас)

Дуулга уулын хүнну булш (урдаас)

4. Дуулга уулын хүнну булш

Сумын төвөөс зүүн урагш 30-аа км-т Дуулга уулын баруун урд энгэрээр 15 орчим хүнну булш бий. Эдгээр булшнаас өмнө нь Монгол-Зөвлөлтийн археологчид малтан судалж түүх, соёл, шинжлэх ухааны ач холбогдолтой олон арван эд өлгийн зүйлийг олжээ.

Дуулга уулын хүнну булш (баруун урдаас)

5. Жаргалтхаан уулын булш

Сумын төвөөс баруун тийш 2-3 км, Жаргалтхаан уулын баруун урд энгэрээр дугуй дараастай хэдэн булш бий.

Жаргалтхаан уулын булш (баруун урдаас)

Жаргалтхаан уулын булш (урдаас)

Талын дөрвөлжингийн шороон далан (зүүн хойноос)

6. Талын дөрвөлжин хэмээх эртний хотын туурь

Сумын төвөөс баруун урагш 20-иод км, Цэнхэрийн голын зүүн хөндийд Талын дөрвөлжин буюу Чингисийн далан гэж нэрлэгддэг шороон хэрэм бүхий эртний хотын туурь бий.

7. Тахилтын хийдийн туурь

Сумын төвөөс хойд зүгт 30 гаруй км, Тахилт гэх уулын зүүн урд бэлд хуучны хийдийн туурь бий. Энэ хийдийн туурин дээр нутгийнхан суврага бүтээн залжээ.

Тахилтын хийдийн туурин дээр бүтээсэн суврага (зүүнээс)

Тахилтын хийдийн туурь (зүүн урдаас)

8. Хар модон толгойн эхний бичээс

Сумын төвөөс хойд зүгт 50-иад км, хуучин багийн төвөөс баруун хойш 10 гаруй км, Хар Модон төгөл гэх нэгэн өнчин ханан хад бий. Энэ хадны урагш харсан тэгш гадаргуу дээр бурхны шашны холбогдолтой улаан зосоор бичсэн төвд бичиг, тамга зургийн дурсгал бий.

Хар Модон толгойн бичигт хад (баруун урдаас)

Хар Модон толгойн бичигт хадан дээрх бичээс

Хар Модон толгойн бичигт хад (урдаас)

Хар Модон толгойн бичигт хадан дээрх хас тэмдэг

9. Холбоо толгой, Баруун Шавартайн эхний дөрвөлжин булш

Сумын төвөөс хойд зүгт 20-иод км, Холбоо толгой, Баруун Шавартайн эх хэмээх газар хэдэн дөрвөлжин булш нэг дор оршино.

Холбоо толгой, Баруун Шавартайн эхний дөрвөлжин булш (урдаас)

Холбоо толгой, Баруун Шавартайн эхний дөрвөлжин булш (урдаас)

10. Хорхойтын хөндийн тахилын байгууламж

Сумын төвөөс баруун хойш 40-өөд км, Хорхойтын хөндий хэмээх газар 2 хэсэг нийт 10-аад тахилын байгууламж бий. Эдгээрээс хэдийг археологчид малтан судалсан гэнэ.

Хорхойтын хөндийн тахилын байгууламж (зүүн хойноос)

Хорхойтын хөндийн тахилын байгууламж (баруун хойноос)

11. Эсрүүгийн дөрвөлжин булш, хиргисүүр

Сумын төвөөс баруун хойд зүгт 5-6 км, Жаргалтхаан уулын хойд бэл, Эсрүү хэмээх газар дугуй хүрээтэй нэг хиргисүүр, хоёр дөрвөлжин булшны хамт бий.

Эсрүүгийн дөрвөлжин булш (баруун урдаас)

Эсрүүгийн дөрвөлжин булш, хиргисүүр (баруунаас)

МӨРӨН СУМ

Мөрөн сумыг УБХ-ын Тэргүүлэгчдийн 1931 оны 5 дугаар тогтоолоор хуучны Хан Хэнтий уулын аймгийн Өндөрхан уулын хошууны нутгаас салган Хэнтий аймгийн харьяанд байгуулжээ. Тус сум 2009 оны сүүлийн байдлаар 2,2 мян.км^2 газар нутагтай, 5 багтай, 1904 хүн амтай, 108299 толгой малтай байна. Сумын төв Мөрөн суурин нь аймгийн баруун тийш 27 км зайтай.

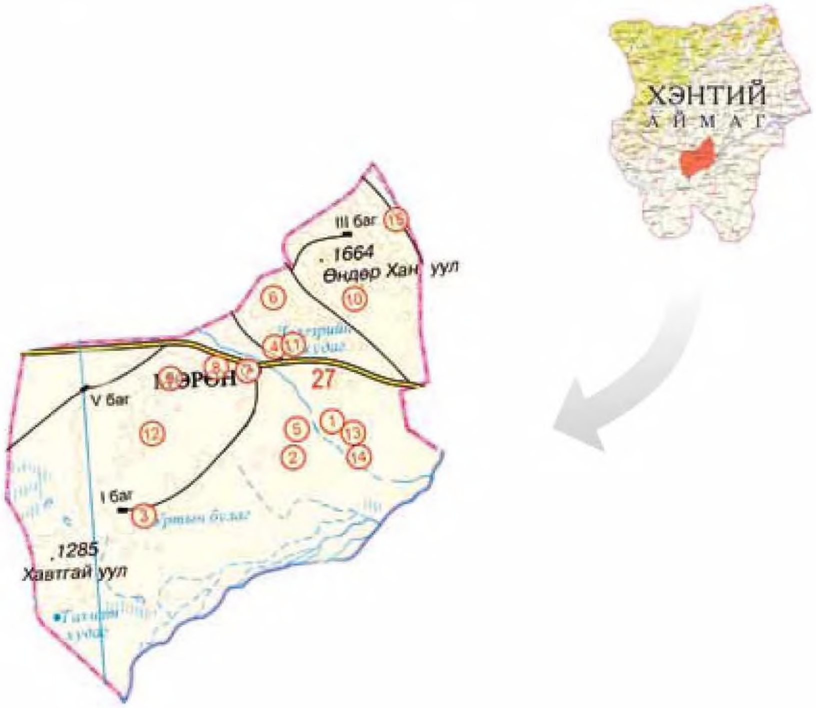

1. Баруун хэрэм
2. Бумбатын хүн чулуун хөшөө, хөшөө чулуу
3. Бүсийн хийдийн туурь
4. Дэлгэр уулын энгэрийн булш
5. Зүүн хэрэм
6. Могойт хошууны тахилын байгууламж
7. Мөрөн сумын орчмын булш, хиргисүүр
8. Нарийн дэлийн хиргисүүр, тамгатай хөшөө
9. Салбар уулын бичээс
10. Уртын амны булш, хиргисүүр, тахилын байгууламж
11. Хатан уулын энгэрийн булш
12. Худагтын амны Буурал уулын булш, тахилын байгууламж
13. Чингисийн зэлний чулууд хэмээх хөшөө чулуу
14. Чингисийн тулгын чулуу хэмээх хөшөө чулууд
15. Эрдэнэ уулын бичээс

Баруун хэрмийн зүүн хойд булан (хойноос)

1. Баруун хэрэм

Сумын төвөөс зүүн урагш 27 орчим км-т Хэрлэн голын хойд хөвөөнөө /Дойтын талд/ хоорондоо 2 орчим км-ийн зайтай эртний хоёр шороон хэрэм бий. Түүний баруун талынхыг "Баруун хэрэм" гэдэг.

2. Бумбатын хүн чулуун хөшөө, хөшөө чулуу

Сумын төвөөс зүүн урагш 25 орчим км-т, Хэрмийн баруун үзүүр, Бумбат гэх газар зэрэгцсэн хоёр хөшөө чулуу бий. Эдгээр хөшөөний баруун талынх нь хүний нүүрний дүрс бүхий хөшөө юм.

Бумбатын хүн чулуун хөшөө (урдаас)

Бумбатын хүн чулуун хөшөөний гар зураг

Бумбатын хөшөө чулууд (баруун урдаас)

3. Бүсийн хийдийн туурь

Сумын төвөөс баруун урагш 40-өөд км-т, Хэрлэн голын хойд бие, Бүсийн уулын баруун хөндийд хуучны нэгэн хийдийн туурь бий. Үүнийг нуутгийнхан "Бүсийн хийдийн туурь" гэдэг.

Бүсийн хийдийн туурь (баруунаас)

Бүсийн хийдийн туурин дээр шинээр бүтээсэн суврага

4. Дэлгэр уулын энгэрийн булш, тахилын байгууламж

Сумын төвийн зүүн хойд тал, Мөрөнгийн голын зүүн хөндий, Дэлгэр уулын өвөр энгэрээр 10-аад булш, хэдэн тахилын байгууламжийн хамт оршино.

Дэлгэр уулын дөрвөлжин булш (баруунаас)

Дэлгэр уулын дөрвөлжин булш (баруун урдаас)

5. Зүүн хэрэм

Сумын төвөөс зүүн урагш 27 орчим км-т Хэрлэн голын хойд хөвөөнөө /Дойтын талд/ хоорондоо 2 орчим км-ийн зайтай эртний хоёр шороон хэрэм байдаг. эдгээрийн зүүн талынхыг нутгийнхан “Зүүн хэрэм“ гэдэг

Зүүн хэрэм (баруунаас)

6. Могойт хошууны тахилын байгууламж

Сумын төвөөс хойд зүгт 20 гаруй км-т Баруун Улаан уулын зүүн хойд тал, Могойт хошууны өвөрт уртрагийн дагуу байрлалтай хэдэн тахилын байгууламж бий.

Могойт хошууны тахилын байгууламж (урдаас)

Могойт хошууны тахилын байгууламжийн хөшөө чулуу

7. Мөрөн сумын орчмын булш, хиргисүүр

Сумын төвийн баруун хэсэгт айлуудын хашааны дунд дөрвөлжин хүрээтэй 1 хиргисүүр, түүнийг тойрсон 10-аад дөрвөлжин булш, тахилын дагуул байгууламжууд бий.

Мөрөн сумын орчмын булш, хиргисүүр (зүүн урдаас)

Мөрөн сумын орчмын дөрвөлжин булш (зүүн урдаас)

8. Нарийн дэлийн хиргисүүр, тамгатай хөшөө

Сумын төвөөс баруун хойш 3-4 км-т Нарийн дэл уулын наран талруу харсан энгэрт хэдэн хиргисүүр бий. Эдгээрийн хамгийн хойд талын хиргисүүрийн баруун талд нэгэн тамгатай хөшөө бий.

Нарийн дэлийн хиргисүүр (хойноос)

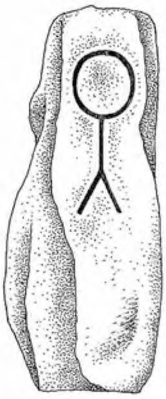

Нарийн дэлийн хиргисүүр дээрх тамгатай хөшөө түүний гар зураг

9. Салбар уулын бичээс

Сумын төвөөс баруун зүгт 30-аад км-т Салбар уулын зүүн үзүүрийн Бичигт ханан гэх хадан хясааны ёроолоор тамга тэмдэг, болон Киданы үеийн бичээс бий.

Салбар уулын Бичигт ханан (баруун урдаас)

Салбар уулын Кидан бичээс

Салбар уулын тамга, тэмдэг

10. Уртын амны булш, хиргисүүр, тахилын байгууламж

Сумын төвөөс зүүн хойш 20 гаруй км-т баруун хойноос зүүн урагш чиглэсэн 30 гаруй км үргэлжилсэн урт ам бий. Үүнийг Уртын ам гэх бөгөөд энд эртний булш, хиргисүүр, тахилын байгууламж нийлсэн 100 илүү дурсгал байдаг.

Уртын амны тахилын байгууламж (хойноос)

Уртын амны хүннү булш (зүүн урдаас)

Уртын амны булш (баруун хойноос)

11. Хатан уулын энгэрийн булш

Сумын төвөөс зүүн зүгт 7-8 орчим км-т Хатан уулын өвөрт эрт үед эвдэгдсэн нэгэн булш бий.

Хатан уулын энгэрийн булш (зүүн урдаас)

12. Худагтын амны Буурал уулын булш, тахилын байгууламж

Сумын төвөөс баруун урагш 35 орчим км-т Худагтын амны Буурал гэх уулын баруун энгэрт дөрвөлжин булш, тахилын байгууламж нийлсэн 5-6 дурсгал бий.

Худагтын амны Буурал уулын тахилын байгууламж (урдаас)

Худагтын амны Буурал уулын булш (баруун урдаас)

13. “Чингисийн зэлний чулуу” хэмээх хөшөө чулуу

Сумын төвөөс зүүн урагш 25 орчим км, Зүүн хэрмээс зүүн урагш 2-3 км-т “Чингисийн зэлний чулуу” гэж нэрлэгдэх гадаргуу дээрээ тамга тэмдэггүй боржин чулуун хөшөө бий.

14. “Чингисийн тулгын чулуу” хэмээх хөшөө чулууд

Сумын төвөөс зүүн урагш 27 орчим км, Зүүн хэрмээс урагш 4-5 км-т “Чингисийн тулгын чулуу” гэх ромбо хэлбэртэй суулгасан 4 боржин чулуун хөшөө бий. Эдгээр хөшөөдийн гадаргуу дээр ямар нэг тамга тэмдэг байхгүй юм.

“Чингисийн тулгын чулуу” хэмээх хөшөө чулууд (баруун урдаас)

Чингисийн зэлний чулуу хэмээх хөшөө чулуу (урдаас)

15. Эрдэнэ уулын бичээс

Сумын төвөөс зүүн хойш 45 орчим км-т Биндэр сумаас Хэнтий аймаг орон замын баруунтаа орших хадтай багавтар уулыг Эрдэнэ уул гэнэ. Энэ уулын оройн хадна газар эртний кидан, хятад бичгийн дурсгал бий.

Дугантын хийдийн туурь (урдаас)

Дугантын хийдийн туурь (баруун урдаас)

Дугантын хийдийн туурь (урдаас)

НОРОВЛИН СУМ

Норовлин сумыг УБХ-ын Тэргүүлэгчдийн 1931 оны 5 дугаар тогтоолоор хуучны Хан Хэнтий уулын аймгийн Биндэръяа уулын хошууны нутгаас салган Хэнтий аймгийн харьяанд байгуулжээ. Тус сум 2009 оны сүүлийн байдлаар 5,3 мян.км^2 газар нутагтай, 4 багтай, 2330 хүн амтай, 106088 толгой малтай байна. Сумын төв Улз суурин нь аймгийн төвөөс зүүн хойш 200 км зайтай.

1. Ангиртын хийдийн туурь
2. Баруун Буурал уулын дөрвөлжин булш, хөшөө чулуу
3. Баян Өлзийтийн өврийн дөрвөлжин булш, хадны зураг
4. Дөш уулын дөрвөлжин булш, овоо
5. Мандалын овооны дөрвөлжин булш
6. Мөстийн хурлын туурь
7. Төмст ухаагийн тахилын байгууламж
8. Хөшөөтийн адгийн хөшөө чулуу
9. Цагаан үзүүрийн хийдийн туурь
10. Шивэр Мандалын бичигт хадны бичээс

1. Ангиртын хийдийн туурь

Сумын төвөөс зүүн урагш 50 гаруй км, Ангиртын нуурны баруун урд биед Ангиртын хийдийн туурь бий.

Ангиртын хийдийн туурь (баруун урдаас)

Баруун Буурал уулын хөшөө чулуу дөрвөлжин булш (баруун хойноос)

2. Баруун Буурал уулын дөрвөлжин булш, хөшөө чулууд

Сумын төвөөс ялимгүй зүүн хойш 30-аад км-т Баруун зүүн Буурал гэх зэрэгцээ хоёр том уул бий. Баруун Буурал уулын арын хормойд 4 дөрвөлжин булш, 3 тамгатай хөшөөний хамт оршино.

Баруун Буурал уулын дөрвөлжин булш (хойноос)

Баруун Буурал уулын хөшөө чулуу (урдаас)

3. Баян Өлзийтийн өврийн дөрвөлжин булш, хадны зураг

Сумын төвөөс баруун тийш 30 орчим км, Баян-Адрага сумаас Дадал сумын Ононы гүүр орох замын баруун биед Баян Өлзийт гэх араараа иодтой нэгэн уул бий. Энэ уулын энгэр бэлээр дөрвөлжин дугуй булш 50 гаруй байхын зэрэгцээ урагш унжсан нэгэн хадны зүүн талд улаан зосон зураг байдаг.

Баян Өлзийт уулын дөрвөлжин булш (баруун урдаас)

Баян Өлзийт уулын улаан зосон зурагтай ханан хад (баруунаас)

Баян Өлзийт уулын улаан зосон зураг

4. Дөш уулын овоо, дөрвөлжин булш

Сумын төвөөс зүүн хойд зүгт 5-6 км-т байх өндөр шовх оройтой уулыг Уран Дөш гэдэг. Энэ уулын орой дээр нутгийнхны тахидаг овоо, энгэр бэлээр нь 10-аад дөрвөлжин булш бий.

Дөш уулын овоо

Дөш уулын энгэрийн дөрвөлжин булш, (урдаас)

5. Мандалын овооны дөрвөлжин булш

Сумын төвөөс хойд зүгт 35 орчим км, Мандалын овоо гэх багавтар уулын энгэрт хэдэн дөрвөлжин булш буй.

Мандалын овооны дөрвөлжин булш (урдаас)

Мандалын овооны дөрвөлжин булш (баруун урдаас)

6. Мөстийн хурлын туурь

Сумын төвөөс зүүн хойш 25 орчим км-т Мөстийн гэх хурлын туурь оршино. Эндхийн зарим барилгын гадуур шуудуу татаж байсан ажээ.

Мөстийн хийдийн туурь (урдаас)

Мөстийн хийдийн туурь (урдаас)

Төмст ухаагийн тахилын байгууламж (баруун урдаас)

8. Хөшөөтийн адгийн хөшөө чулуу

Сумын төвөөс зүүн хойд зүгт 7 орчим км, Уран Дөш уулын зүүн хойд халд Хөшөөтийн амны адагт хэдэн хөшөө чулуу бий. Эдгээрийн нэгний гадаргуу дээр янгирын бололтой сийлмэл зураг бий.

10. Шивэр Мандалын бичигт хадны бичээс

Сумын төвөөс баруун хойд зүгт 30-аад км, Шивэрийн гүүрнээс зүүн хойш 2 орчим км-т Шивэр Мандал гэх ургаа хадны зүүн талд ланз, төвд, монгол үсгээр бичсэн маанын үгс бий.

Шивэр Мандалын бичигт хад (зүүн урдаас)

7. Төмст ухаагийн тахилын байгууламж

Сумын төвөөс хойд зүгт 30-аад км-т Бэрхийн голын зүүн биед байх намхан урт ухааг Төмст ухаа гэнэ. Энэ ухаагийн баруун урд болон оройд 5 хэсэг газар 20 гаруй тахилын байгууламж бий.

Төмст ухаагийн тахилын байгууламж (зүүн урдаас)

9. Цагаан үзүүрийн хийдийн туурь

Сумын төвөөс зүүн урагш 70 гаруй км-т, Цагаан үзүүр гэх газар хуучны нэгэн хийдийн туурь бий. Үүнийг нутгийнхан Эрдэнэ гүний хийдийн туурь ч гэж нэрлэдэг.

Цагаан үзүүрийн хийдийн туурь (зүүн урдаас)

ӨМНӨДЭЛГЭР СУМ

Өмнөдэлгэр сумыг УБХ-ын Тэргүүлэгчдийн 1931 оны 5 дугаар тогтоолоор хуучны Хан Хэнтий уулын аймгийн Биндэръяа уулын хошууны нутгаас салган Хэнтий аймгийн харьяанд байгуулжээ. Тус сум 2009 оны сүүлийн байдлаар 10,9 мян.км^2 газар нутагтай, 7 багтай, 5170 хүн амтай, 330454 толгой малтай байна. Сумын төв Баянбулаг суурин нь аймгийн төвөөс баруун хойш 120 км зайтай.

1. Балданбэрээвэн хийдийн туурь
2. Барууны амны Чоёнгийн энгэрийн хиргисүүр, тахилын байгууламж
3. Бичигт Ханангийн бичээс
4. Дун, Бэрх уул орчмын булш, хиргисүүр
5. Дунд Баяны голын хүн чулуун хөшөө
6. Дунд Жаргалантын буган чулуун хөшөө, булш, хиргисүүр
7. Их, Бага болдог уулын дөрвөлжин булш, хиргисүүр
8. Мандалын голын хүн чулуун хөшөө
9. Сумын төвийн буган чулуун хөшөө
10. Удган ширээ хэмээх дурсгал
11. Хүүхэн хутагтын хүрээний туурь

Балданбэрээвэн хийдийн цогчин дуганы үлдэгдэл (баруун урдаас)

1. Балданбэрээвэн хийдийн туурь

Сумын төвөөс баруун хойш 60-аад км-т Бэрээвний хонхорт энэхүү хийдийн туурь оршино. Энэ хийдийг анх 1784 онд Жонон ван Гомбожавын үед тавигдсан бөгөөд ид цэцэглэлтийн үедээ 8000 гаруй ламын данстай байжээ.

Ьалданбэрээвэн хийдийн бурхадын сүмийн үлдэгдэл (баруун урдаас)

2. Барууны амны Чоёнгийн энгэрийн хиргисүүр, тахилын байгууламж

Сумын төвөөс баруун хойд зүгт 20 гаруй км-т хойноосоо урагш сунасан уулын амыг Барууны ам гэдэг. Энэ амны Чоёнгийн гэх уулын өвөр хормойд олон булш, хиргисүүр, тахилын байгууламж бий.

Чоёнгийн энгэрийн булш, хиргисүүр (зүүнээс)

Чоёнгийн энгэрийн тахилын байгууламж (зүүн урдаас)

3. Бичигт Ханангийн бичээс

Сумын төвөөс зүүн тийш 30 гаруй км, хуучин Гурванбаян сумын төвөөс урагш 10-аад км-т Бичигт ханан гэх өндөр дэллэсэн хад бий. Энэ хадны зүүн тийш харсан тэгш гадаргуу дээр 6 мөр төвд бичээс бий.

Бичигт ханан (зүүн урдаас)

Бичигт ханангийн төвд бичээс

4. Дун уулын булш, хиргисүүр, тахилын байгууламж

Сумын төвөөс урагш 21 км-т сумаас аймгийн төврүү явдаг замын баруун талд орших Дун уулын өвөр хормойд олон тооны булш, хиргисүүр, тахилын байгууламж бий.

Дун уулын тахилын байгууламж (зүүн урдаас)

Дун уулын булш, хиргисүүр (урдаас)

5. Дунд Баяны голын хүн чулуун хөшөө

Сумын төвөөс зүүн тийш 25 орчим км, хуучин Гурванбаян сумын төврүү явдаг замын хажууд орших зэрэгцээ хоёр тахилын байгууламжийн зүүн талд нэгэн хүн чулуун хөшөө бий.

Дунд Баян хүн чулуун хөшөөний гар зураг

Дунд Баян хүн чулуун хөшөө (зүүн урдаас)

6. Дунд Жаргалантын буган чулуун хөшөөд, булш, хиргисүүр

Сумын төвөөс хойд зүгт 30 гаруй км, Жаргалантын голын хойд хөндий, Билүүтийн ам гэх газар буган чулуун хөшөө, дөрвөлжин булш, хиргисүүр бүхий цогцолбор дурсгал бий.

Дунд Жаргалантын дөрвөлжин булш (баруун урдаас)

Дунд Жаргалантын буган чулуун хөшөөд (зүүн урдаас)

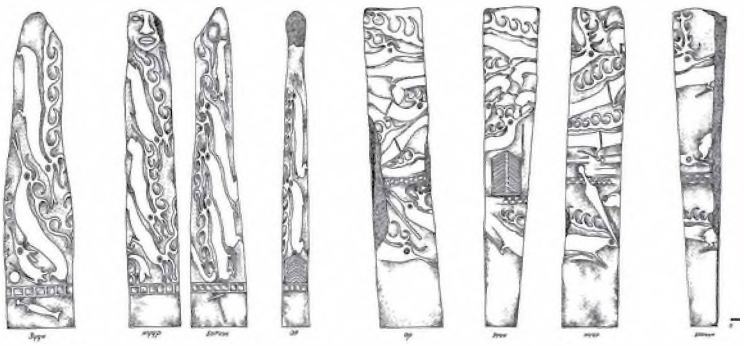

Дунд Жаргалантын 1, 2-р буган чулуун хөшөөний гар зураг

7. Их, бага Болдог уулын дөрвөлжин булш, хиргисүүр

Сумын төвөөс зүүн тийш 60 гаруй км, Биндэр сумын төв орох замын урд орших багавтар нүцгэн уулыг Их, бага Болдог уул гэнэ. Энэ уулын энгэр бэлээр эртний булш, хиргисүүр цөөнгүй бий.

Их, бага Болдог уулын дөрвөлжин булш (урдаас)

Их, бага Болдог уулын булш, хиргисүүр (баруун урдаас)

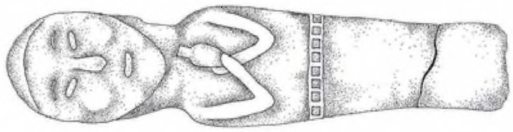

Мандалын голын хүн чулуун хөшөөний гар зураг

8. Мандалын голын хүн чулуун хөшөө

Сумын төвөөс хойд зүгт 32 орчим км, Мандалын голын урд эрэгт саарал боржин хүн чулуун хөшөө хэвтээ байдалтай бий. Хөшөөний орчим хэдэн тахилын байгууламж бий.

Мандалын голын хүн чулуун хөшөө (хойноос)

Сумын төвийн буган чулуун хөшөө (урдаас)

9. Сумын төвийн буган чулуун хөшөө

Сумын захиргааны зүүн хойд талд Улсын баатар Дамбын хөшөөний ар талд нэг буган чулуун хөшөө бий. Энэ буган чулуун хөшөөг 1980-аад оны үед Дунд Жаргалантаас авчирч байрлуулсан гэнэ.

10. "Удган ширээ" хэмээх дурсгал

Сумын төвөөс урагш 35 орчим км-т Дун уулын баруун талд............ голын зүүн эрэг дээр 30х30 м хэмжээтэй тэг дөрвөлжин нэгэн дурсгал бий. Үүнийг нутгийнхан "Удган ширээ" гэж нэрлэдэг.

"Удган ширээ" хэмээх дурсгалын зүүн хойд тавцангийн хэсэг (баруун урдаас)

"Удган ширээ" хэмээх дурсгал (баруунаас)

11. Хүүхэн хутагтын хүрээний туурь

Сумын төвөөс баруун урд зүгт 30-аад км, аваргын сувраагаас баруун хойш 10-аад км, Дэнтгэр уулын өвөрт Хүүхэн хутагтын хүрээний туурь оршино.

Хүүхэн хутагтын хүрээний туурь (зүүн урдаас)

Хүүхэн хутагтын хүрээний туурь (баруунаас)

Хэрлэн сумыг анх АИХ-ын Тэргүүлэгчдийн 1952 оны 10 дугаар зарлигаар байгуулжээ. АИХ-ын Тэргүүлэгчдийн 1960 оны 136 дугаар зарлигаар Өндөрхаан хот болгосон бол УИХ-ын 1994 оны 33 дугаар тогтоолоор Өндөрхаан сум болгожээ. ...... Тус сум 2009 оны сүүлийн байдлаар 3,9 мян.км^2 газар нутагтай, 8 багтай, 18857 хүн амтай, 199012 толгой малтай байна. Сумын төв Хэрлэн нь аймгийн төв Өндөрхаан хотод байрладаг.

1. Гүндгаравлин хийдийн туурь, сэргээсэн дуган
2. “Гэлэн” хэмээх хүн чулуун хөшөө
3. Саригийн голын хөндийн Баянбүрдийн хөшөө чулуу
4. Саригийн голын Хавиргын хүн чулуун хөшөө
5. Саригийн голын хөндийн хөшөөт булш
6. Сэцэн ханы ордон

1. Гүндгаравлин хийдийн туурь, сэргээсэн дуган

Хэнтий аймгийн төвийн баруун урд захад “Хийдийн суурин” гэж нэрлэгддэг хуучны хийдийн туурь бий. Энд Гүндгаравлин хийд байсан гэх бөгөөд хожуу үед нутгийн ард олон шинэ дуган барьж байгуулан хурал номын үйл ажиллагааг нь сэргээжээ.

Гүндгаравлин хийдийн сэргээсэн дуган, суврага (урдаас)

“Гэлэн хөшөө” хэмээх хүн чулуун хөшөө (баруун урдаас)

2. “Гэлэн хөшөө” хэмээх хүн чулуун хөшөө

Хэнтий аймгийн төвөөс баруун урагш 7 орчим км-т Хэрлэн голын хойд хөндийд нутгийнхны “Гэлэн хөшөө” хэмээн нэрлэж сүсэглэдэг нэгэн хүн чулуун хөшөө бий.

“Гэлэн хөшөө” хэмээх хүн чулуун хөшөө (урдаас)

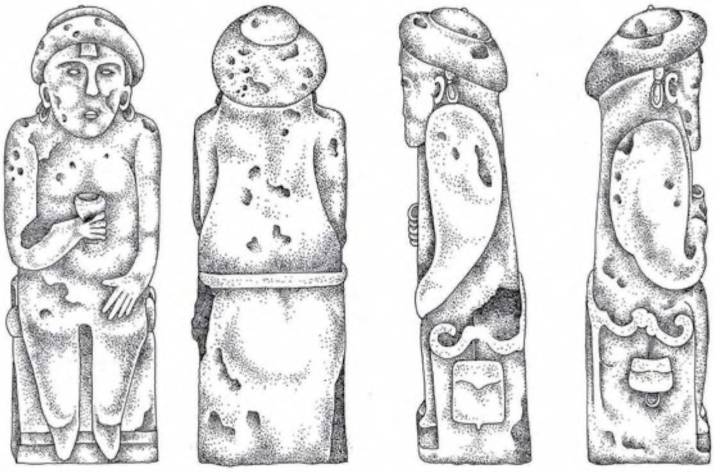

“Гэлэн хөшөө” хэмээх хүн чулуун хөшөөний гар зураг

3. Саригийн голын хөндийн Баянбүрдийн хөшөө чулуу

Хэнтий аймгийн төвөөс хойд зүгт 40-өөд км-т, Саригийн голын хөндийн зүүн биед Баянбүрд хэмээх газар зүүн хойшоо хазайсан боржин чулуун хөшөө бий. Хөшөөний гадаргуу дээр ямар нэг тамга тэмдгийн дүрс байхгүй.

Саригийн голын хөндийн Баянбүрдийн хөшөө чулуу (урдаас)

4. Саригийн голын Хавиргын хүн чулуун хөшөөд

Хэнтий аймгийн төвөөс хойд зүгт 60 гаруй км, Саригийн голын баруун хөндийн Хавирга нэрт багавтар дэл уулын зүүн энгэрт 2 хүн чулуун хөшөө сул байв. Эдгээр хүн чулуун хөшөөд эдүгээ аймгийн музейн хашаанд бий.

Аймгийн музейн хөшөөнд буй Саригийн голын Хавиргын хүн чулуун хөшөө, (урдаас)

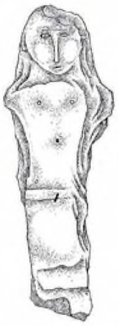

Саригийн голын Хавиргын хүн чулуун хөшөөний гар зураг

5. Саригийн голын хөндийн хөшөөт булш

Хэнтий аймгийн төвөөс хойш 55 км, Саригийн голын баруун хөндийд олон дугуй булш байдаг. Эдгээр булшны нэгнийх нь толгой талд хүний нүүр бүхий жижиг хөшөө чуулгажээ.

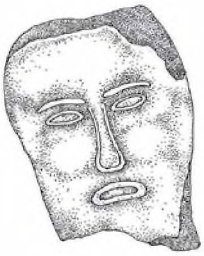

Саригийн голын хөшөөт булшны хөшөө, түүний гар зураг

Саригийн голын хөшөөт булш (урдаас)

6. Сэцэн ханы ордон

Хэнтий аймгийн ЗДТГ-ын урд Сэцэн ханы ордон оршино. Эдүгээ тус ордны барилгын бүрэлдэхүүнд хятад загвартай 5 байшин үлдсэн бөгөөд дотор нь аймгийн угсаатны зүйн музей үйл ажиллагаа явуулдаг.

Сэцэн ханы ордон (урдаас)

Сэцэн ханы ордон (баруун урдаас)

ЦЭНХЭРМАНДАЛ СУМ

Цэнхэрмандал сумыг УБХ-ын Тэргүүлэгчдийн 1931 оны 5 дугаар тогтоолоор хуучны Хан Хэнтий уулын аймгийн Баянхан уулын хошууны нутгаас салган Хэнтий аймгийн харьяанд байгуулжээ. Тус сум 2009 оны сүүлийн байдлаар 3,1 мян.км^2 газар нутагтай, 4 багтай, 1702 хүн амтай, 149329 толгой малтай байна. Сумын төв Модот суурин нь аймгийн төвөөс баруун хойш 145 км зайтай.

1. Бургастайн амны Бичигт цохионы бичээс
2. Нарангийн амны буган чулуун хөшөөд
3. Нарангийн амны Шивээ үзүүрийн шивээ
4. Олон бүрдний булш. хиргисүүр, тахилын байгууламж
5. Сумын төвийн хүн чулуун хөшөө
6. Таван толгойн булш, хиргисүүр
7. Уртын амны адгийн булш, хиргисүүр
8. Хуурайн амны хадны зураг
9. Чингисийн тулга хэмээх тахилын байгууламж

1. Бургастайн амны Бичигт цохионы бичээс

Сумын төвөөс баруун хойд зүгт 10 гаруй км-т, Бургастайн амны Бичигт цохио хэмээх хэсэг хадны зүүн урагш харсан хадны гадаргуу дээр оршино. Энд хоёр мөр түрэг бичиг том тамганы сийлмэл дурсгал байдаг.

Бургастайн амны Бичигт цохио (зүүн урдаас)

Бургастайн амны Бичигт цохионы түрэг бичээс

2. Нарангийн амны буган чулуун хөшөөд

Сумын төвөөс баруун хойд зүгт 10-аад км, Шивээ үзүүрийн баруун урд1,3 орчим км-т оршино. Энд буган чулуун хөшөөдөөр хашлага хийсэн эвдэрхий нэг дөрвөлжин булш бий.

Нарангийн амны буган чулуун хөшөөт булш (баруун урдаас)

Нарангийн амны 1-р буган чулуун хөшөө (баруунаас)

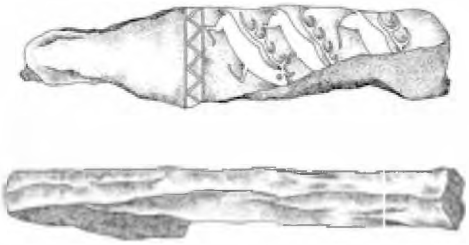

Нарангийн амны 1-р буган чулуун хөшөөний гар зураг

Нарангийн амны 2-р буган чулуун хөшөө (урдаас)

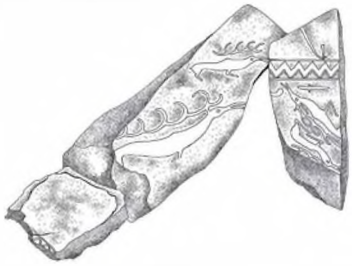

Нарангийн амны 2-р буган чулуун хөшөөний гар зураг

3. Нарангийн амны Шивээ үзүүрийн шивээ

Сумын төвөөс баруун хойш 12 орчим км-т Шивээ үзүүр гэх багавтар толгойн оройд оршино.

Нарангийн амны Шивээ үзүүрийн шивээний дээд хэсэг (баруун урдаас)

Нарангийн амны Шивээ үзүүрийн шивээ (баруун урдаас)

4. Олонбүрдний булш, хиргисүүр, тахилын байгууламж

Сумын төвөөс баруун хойш 15 орчим км-т Олонбүрд хэмээх газар эртний булш, хиргисүүр, тахилын байгууламж нийлсэн цогцолбор дурсгал бий.

Олонбүрдний дөрвөлжин булш (зүүн урдаас)

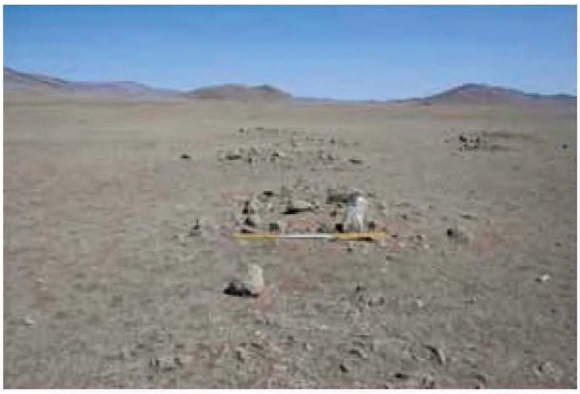

Олонбүрдний тахилын байгууламж (баруун урдаас)

Олонбүрдний хиргисүүр (урдаас)

Цэнхэрмандал сумын ЗДТГ-ын хашаан дахь хүн чулуун хөшөө (зүүнээс)

5. Сумын төвийн хүн чулуун хөшөө

Сумын ЗДТГ-ын байшингийн зүүн урд Түрэгийн үед холбогдох нэгэн хүн чулуун хөшөө бий. Энэ хөшөөг анх Нарангийн давааны орчимд байсныг нь авчирч сургуулийн хашаанд буулгасан гэнэ. Дараа нь тэндээс авчирч эдүгээгийн сууринд суулгажээ.

Сумын төвийн хүн чулуун хөшөө (зүүнээс)

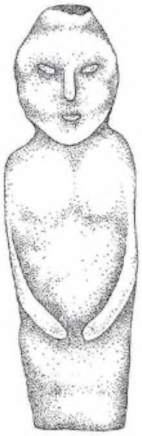

Сумын төвийн хүн чулуун хөшөөний гар зураг

6. Тавантолгойн булш, хиргисүүр

Сумын төвөөс хойд зүгт 40-өөд км-т Чингисийн тулга хэмээн нэрлэгддэг дурсгалаас урагш 3 орчим км, Тавантолгой гэх багавтар толгодын дунд оршино. Энд нийт 6 хиргисүүр, хэдэн дөрвөлжин булш бий.

Тавантолгойн булш, хиргисүүр (баруун хойноос)

7. Уртын амны адгийн булш, хиргисүүр, тахилын байгууламж

Сумын төвөөс баруун хойд зүгт 25 орчим км-т Уртын амны адгаар эртний булш, хиргисүүр, тахилын байгууламж нийлсэн 30 гаруй дурсгал бүлэглэн оршино.

Уртын амны адгийн хиргисүүр (зүүн урдаас)

Уртын амны адгийн тахилын байгууламжийн хөшөө чулуу (зүүнээс)

Уртын амны адгийн тахилын байгууламж (баруун урдаас)

8. Хуурайн амны хадны зураг

Сумын төвөөс баруун хойд зүгт 20-иод км-т Хуурайн амны адагт байх нэгэн өвөлжөөний ард хэсэг хад бий. эдгээр хадны тэгш гадаргуу дээр хадны сийлмэл зургийн дурсгал байдаг.

Хуурайн амны хадны зураг (баруун урдаас)

Хуурайн амны хадны зураг (баруун урдаас)

9. “Чингисийн тулга” хэмээх дурсгал

Сумын төвөөс хойд зүгт 40-өөд км-т Тавантолгойгоос хойш 3 орчим км, нутгийнхны “Чингисийн тулга” хэмээн нэрлэдэг дурсгал бий. Энэ нь түрэгийн үеийн хээтэй хавтан чулуу бүхий тахилын онгон юм.

“Чингисийн тулга” хэмээх тахилын онгон (зүүн урдаас)

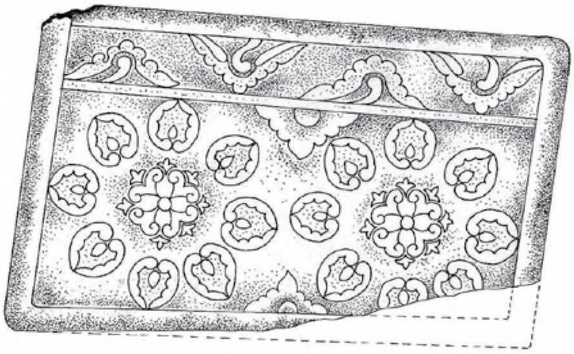

“Чингисийн тулга” хэмээх тахилын онгоны хээтэй хавтан чулууны гар зураг

“Чингисийн тулга” хэмээх тахилын онгон (урдаас)

Хэнтий аймгийн нутаг дахь түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалын жагсаалт

Батноров сум

1. Аав хад, түүний дэргэдэх суврага
2. Адуун чулууны чулуун зэвсгийн дурсгалт газар
3. Баруун Баян уулын агуй, түүний орчмын булш
4. Баянхан уулын арын Цантын жалганы дөрвөлжин булш
5. Баянхан уулын зүүн хойд талд орших тахилын байгууламж
6. Боорчийн дурсгалд зориулан Хөхүүрийн талд босгосон хөшөө
7. Гэндэнчимэдлин хийдийн туурь
8. Дарь-эхийн овоо, хийдийн туурь, чулуун зэвсгийн дурсгалт газар
9. Дунд бүрдийн хийдийн туурь
10. Дүнгэнэдэг хадны тамга, тэмдгийн дурсгал
11. Дэлгэр Өлзийт уулын өврийн дөрвөлжин булш
12. Их Өтгийн өврийн дөрвөлжин булш, хиргисүүр
13. Ноён уулын орчмын булш, хиргисүүр, тахилын байгууламж
14. Орос Харганатын туурь
15. Сэртэнгийн өвөлжөөний арын дөрвөлжин булш
16. Ташаагийн хавтгайн тахилын байгууламж
17. Тунсаг овоо, түүний орчмын булш, тамга тэмдгийн дурсгал
18. Түмэн уулын энгэрийн дөрвөлжин булш, хиргисүүр
19. Үзэмтийн хийдийн туурь
20. Харзны хийдийн туурь
21. Хойд Буурал уулын Ямаан хадны зураг
22. Хэрээт ухаагийн хөшөө чулуу
23. Цантын хийдийн туурь
24. Шадавчойнхорлин хийдийн туурь
25. Эрдэнэ уулын булш, хиргисүүр

Батширээт сум

1. Ашингийн хийдийн туурь
2. Баруун Гутайн байцын дөрвөлжин булш, агуй
3. Бархын гүүрний арын дөрвөлжин булш, хиргисүүр
4. Баянголын амны булш, хиргисүүр
5. Биндэр уулын овоо, түүний орчмын дөрвөлжин булш
6. Далны амны адгийн булш
7. Ёлын байцын хормойн дөрвөлжин булш, хиргисүүр
8. Ёлын цагаан нуурын дөрвөлжин булш
9. Живхээстэйн амны адгийн булш, хиргисүүр
10. Живхээстэйн амны хөшөөт булш, хиргисүүр
11. Норовлин уулын дөрвөлжин булш
12. Өвөр Жаргалантын булш
13. Өглөгчийн хэрэм
14. Өгөөмөрийн өврийн булш, хиргисүүр
15. Өгөөмөрийн үзүүрийн дөрвөлжин булш
16. Өндөр Хадагтын хормойн дөрвөлжин булш, хиргисүүр
17. Өргөмжитийн өврийн хиргисүүр
18. Рашаан хадны зураг, тамга, тэмдгийн дурсгал
19. Торийн үзүүрийн булш, хиргисүүр
20. Улаан бурханы дуганы туурь
21. Улиастайн амны дөрвөлжин булш, хиргисүүр
22. Үзүүр цохионы хадны зураг
23. Хажуу нуурын буган чулуун хөшөө, булш
24. Хорхойтын байцын булш
25. Хөх чулуутын амны дөрвөлжин булш
26. Хөшөө чулуутын арын толгойн дөрвөлжин булш
27. Хөшөө чулуутын дөрвөлжин булш
28. Цагаан үзүүрийн дөрвөлжин булш, хиргисүүр
29. Цэгээний байцын дөрвөлжин булш
30. Цэгээний хөндийн булш, хиргисүүр
31. Цэгээний хөндийн тахилын байгууламж
32. Шүтээн дов, Наваанжалба хийдийн туурь
33. Элстэй Хүрээтийн амны Дэндгэрийн өрийн булш
34. Элстэй хүрээтийн амны Өгөөмөрийн хормойн дөрвөлжин булш, хиргисүүр
35. Элстэй Хүрээтийн амны Салхитын хормойн дөрвөлжин булш, хиргисүүр
36. Элстэй хүрээтийн амны төвд бичгийн дурсгал

Баян-Адрага сум

1. Асартын хийдийн туурь
2. Божирын энгэрийн хөшөө чулуу
3. Бунхант хясааны хөшөө чулуу
4. Булштын дөрвөлжин булш
5. Бууралын агуй
6. Дуурлин нарсны Хүннүгийн оршуулгын газар
7. Өлийн давааны энгэрийн дөрвөлжин булш
8. Сайхан модны хурлын туурь
9. Тойн өвөлжөөний дөрвөлжин булш
10. Тоорон хурлын туурь
11. Чингисийн хэрмэн зам
12. Элсэн хүзүүвчийн чулуун зэвсгийн дурсгалт газар
13. Эрхэт толгойн ар шилийн булш

Баян-Овоо сум

1. Баянмөнхийн хоолойн гэрэлт хөшөө
2. Батхаан уулын чулуун зэвсгийн дурсгалт газар
3. Вангийн хийдийн туурь
4. Гүрэмийн нуурын чулуун зэвсгийн дурсгалт газар
5. Далтын хийдийн туурь
6. Дуулгатын дуганы туурь
7. Дуулгатын хадны бичиг
8. Дэлгэр овоо, түүний өврийн булш
9. Есөн хүний агуй, түүний баруун энгэрийн хийдийн туурь
10. Есөн хүний уулын энгэрийн дөрвөлжин булш
11. Жаргалантын хийдийн туурь
12. Загийн амны бичигт хадны төвд, монгол бичээс
13. Майхант уулын чулуун зэвсгийн дурсгалт газар
14. Толгойтын хадны бичээс
15. Уртын хоолойн Торлогтын баруун суганы дөрвөлжин булш
16. Уртын хоолойн Улаан энгэрийн хөшөө чулуу
17. Ханзат хотын туурь
18. Хар Ямаатын булш, хадны хөмөг
19. Хулстын хийдийн туурь
20. Хулстын хөшөө чулуу
21. Цагаан усны хоолойн хөшөө чулуу
22. Цонжийн тахилын байгууламж
23. Чойжингийн булш

Баянмөнх сум

1. Агуйт уулын агуй
2. Алтан Өлгийн хиргисүүр
3. Баянбулагийн дөрвөлжин булш
4. Баянмөнхийн хийдийн туурь
5. Баянцагааны энгэрийн булш
6. Баянцагааны талын хүн чулуун хөшөө
7. Баянцогтын дөрвөлжин булш
8. Гүн бүрдийн хүн чулуун хөшөөд
9. Доржсэмбий хийдийн туурь
10. Зоригтын хошууны хийдийн туурь
11. Холбоо уулын арын дөрвөлжин булш, хиргисүүр
12. Холбоо уулын өврийн дөрв өлжин булш, хиргисүүр
13. Холбоо уулын хөшөө чулуу
14. Цагаан нуурын суврага
15. Эргэнэ хоорондын суврага

Баянхутаг сум

1. Баруун Хаалганы өврийн булш, хиргисүүр, тахилын байгууламж
2. Баян уулын дөрвөлжин булш
3. Баян Хүрээ уулын ах дүү 3 агуй
4. Баян Хүрээ уулын овоо
5. Баян Хүрээ уулын Тоонот агуй
6. Баян Хүрээ уулын Улаан Ханангийн хүннү булш, чулуун зэвсгийн дурсгалт газар

7. Бяцханы хийдийн туурь
8. Далан Харын хөшөө чулуу
9. Дашчимбий хийдийн туурь
10. Модонгийн чулуун зэвсгийн дурсгалт газар
11. Модонгийн эртний хот хэрмийн үлдэгдэл
12. Өгөөмөрийн арын хүн чулуун хөшөө
13. Өгөөмөрийн булангийн хөшөө чулуу
14. Өгөөмөр уулын энгэрийн дөрвөлжин булш, хиргисүүр
15. Соно уулын урд ухаагийн хүн чулуун хөшөө
16. Соно уулын эртний хотын туурь
17. Сүүж ухаагийн хүн чулуун хөшөө
18. Сэрвэн Хаалганы бичээс, булш
19. Тарвагатайн хөндийн булш, хиргисүүр
20. Тогоотын суврага
21. Тэмээн шандны дөрвөлжин булш, хиргисүүр
22. Урд Баяны хадны зураг, бичээс, булш, чулуун зэвсгийн дурсгалт газар
23. Хар Чулуутын булш, хиргисүүр
24. Хойд Баяны дөрвөлжин булш
25. Хулгар Ухаагийн хүн чулуун хөшөө
26. Цагаан овооны Хөшөөтийн хөшөө чулуу
27. Цантын хоолойн хүн чулуун хөшөө

Биндэр сум

1. Амгалантын амны суврага
2. Асгатын дөрвөлжин булш
3. Бага Могойтын амны хадны зураг
4. Баруун Манхаадайн амны дөрвөлжин булш, хиргисүүр
5. Доод Борбулагийн дөрвөлжин булш
6. Залаагийн дөрвөлжин булш, хиргисүүр, хөшөө чулуу
7. Зүүнбаянгийн булш
8. Ламын хүрээний туурь
9. Нурангийн хормойн дөрвөлжин булш
10. Олон нуурын буган чулуун хөшөөд,
11. Сансарын улаан эргийн дөрвөлжин булш, хиргисүүр
12. Сэрүүн дуганы туурь, сэргээсэн дуган
13. Сэрүүний хөндийн дөрвөлжин булш
14. Тахилтын зүүн үзүүрийн дөрвөлжин булш, чулуун зэвсгийн дурсгалт газар
15. Хадтай толгойн дөрвөлжин булш, чулуун зэвсгийн дурсгалт газар
16. Ханангийн үзүүрийн дөрвөлжин булш
17. Хөшөөн дэвийн хөшөө чулуу
18. Цармын талбай буюу Борбулагийн амны хүннү булш
19. Эрдэнэ Өндөрийн булш

Галшар сум

1. Артын Мэргэн бандидын хурлын туурь
2. Бага Артын Чингисийн зам
3. Баянцагааны хүн чулуун хөшөө
4. Бичигтийн хадны зураг, чулуун зэвсгийн дурсгалт газар
5. Дэлгэрцогтын адгийн шандны тахилын байгууламж
6. Жодын хурлын туурь
7. Жонштын хадны бичиг, булш
8. Зараагийн арын дөрвөлжин булш, хиргисүүр
9. Зараагийн зүүн хормойн дөрвөлжин булш
10. Зараагийн энгэрийн дөрвөлжин булш, хиргисүүр
11. Зүүнбулагийн шандны хөшөө чулуу
12. Их Артын хийдийн туурь, булш
13. Их Артын хиргисүүр
14. Өндөр борын булш
15. Рашаантын хурлын туурь
16. Сайн усны эхний хиргисүүр
17. Сүмийн хадны дурсгал
18. Улаан шарын хурлын туурь
19. Ухаат овоогийн булш, хөшөө чулуу
20. Ухаат овоогийн зүүн энгэрийн булш
21. Хужиртын хийдийн туурь
22. Хурлын нутаг
23. Хүрэн сүмийн туурь
24. Цацын голын хөшөө чулууд

Дадал сум

1. Агцын ухаагийн дөрвөлжин булш
2. Агцын хийдийн туурь
3. Амарлингуй уулын өврийн дөрвөлжин булш
4. Бага Яргайтын дөрвөлжин булш
5. Баянцагаан уулын өврийн дөрвөлжин булш, хөшөө чулуу
6. Баянцагаан уулын зүүн үзүүрийн дөрвөлжин булш
7. Бөмбөгөрийн дөрвөлжин булш
8. Гилбэрийн голын адгийн дөрвөлжин булш
9. Гилбэрийн хийдийн туурь
10. Гилбэрийн хөндийн Хөх өндөрийн дөрвөлжин булш
11. Гозуултайн адгийн тахилын байгууламж
12. Гурван нуурын амралтын Чингисийн хөшөө
13. Дэгэний арын дөрвөлжин булш
14. Дэлүүн болдогийн овоо, дурсгалын гэрэлт хөшөө
15. Зүүн Хилэнтийн өврийн булш
16. Зүүн Шувуутын өврийн тахилын байгууламж
17. Өлийн давааны хүннү булш
18. Сөөгтэйн голын хөшөө чулуу
19. Сэрүүн Галтайн бичигт хад
20. Тамгын чулуу
21. Угалзар голын дөрвөлжин булш
22. Хажуу бөөрийн хүннү булш
23. Хирийн хоолойн Бор хоолойн адгийн дөрвөлжин булш
24. Хярхан хархуулын хийдийн туурь
25. Цээны арын өндөрийн Хөхөчү бөөгийн агуй, түүний өврийн булш

Дархан сум

1. Ахай бэйсийн дуган
2. Балчирын энгэрийн булш, хиргисүүр
3. Баруун далангийн булш, хиргисүүр
4. Босгоны хурлын туурь
5. Гачиртын дацангийн туурь
6. Гурван овоотын хийдийн туурь
7. Гэзэгийн хурлын туурь
8. Дархан уулын агуй
9. Дархан уулын баруун урд хормойн булш, хиргисүүр
10. Дархан уулын өврийн булш, хиргисүүр
11. Доод Хавцалын хийдийн туурь
12. Дээд Хавцалын хийдийн туурь
13. Дээр Хар өндөрийн дөрвөлжин булш, хиргисүүр
14. Зараагийн хийдийн туурь
15. Зүүн зангийн хийдийн туурь
16. Мандалын хийдийн туурь
17. Ногоон уулын хадны зураг, булш
18. Рашааны хурлын туурь
19. Таван толгойн хурлын туурь
20. Талын хөшөө чулуу
21. Уурхайн арын уулын булш, хиргисүүр
22. Үетийн хийдийн туурь
23. Хараатын хийдийн туурь
24. Хар Чулуутын хөшөө чулуу
25. Ходойн хүн чулуун хөшөө
26. Хойд Зараагийн энгэрийн дөрвөлжин булш, хиргисүүр
27. Хүйхийн хийдийн туурь
28. Цагаан эргийн хурлын туурь
29. Шавартайн хурлын туурь
30. Шавартайн чулуун зэвсгийн дурсгалт газар
31. Шивээ уулын энгэрийн булш, хиргисүүр
32. Элгэнэ энгэрийн хийдийн туурь
33. Эргэнэгийн өврийн булш, хиргисүүр
34. Энгэр шандын хийдийн туурь

Дэлгэрхаан сум

1. Аваргын балгас
2. Аварга тосонгийн рашааны дэргэдэх чулуун дурсгалууд
3. Бор овооны энгэрийн булш, хиргисүүр
4. Бугат Хайрханы энгэрийн булш, хиргисүүр
5. Бургалтайн амны адгийн булш, хиргисүүр, чулуун зэвсгийн дурсгалт газар
6. Бухын толгойн монгол булш
7. Долоодын арын тахилын байгууламж
8. Долоодын өврийн булш, хиргисүүр
9. Долоодын хийдийн туурь
10. Зараа булангийн хийдийн туурь
11. Мааньтын хийдийн туурь
12. Сүжийн талын хүн чулуун хөшөө
13. Хайлантайн булш
14. Хайлантайн хурлын туурь
15. Хайлангийн энгэрийн дөрвөлжин булш
16. Ханангийн энгэрийн хөшөө чулуу
17. Хар Өндөрийн өврийн булш
18. Хүйтэн хошууны монгол булш
19. Хэрлэн Баян-Улаан уулын булш, хиргисүүр
20. Хэрлэн тооно уулын өврийн булш, хиргисүүр
21. Цагаан эргийн хурлын туурь
22. Чингисийн гүүн зэлний гадас хэмээх доод хөшөө чулуу
23. Чингисийн гүүн зэлний гадас хэмээх дунд хөшөө чулуу
24. Чингисийн гүүн зэлний гадас хэмээх дээд хөшөө чулуу
25. Шар хадны төвд бичээс

Жаргалтхаан сум

1. Баруун Жаргалантын арын хүн чулуун хөшөө, тахилын байгууламж
2. Бахуун хүүшийн хадны бичиг1
3. Гичгэний хөндийн дөрвөлжин булш, хиргисүүр, тахилын байгууламж
4. Далбалжирын хүрээний туурь
5. Дуулга уулын хүннү булш
6. Жаргалтхаан уулын баруун урд энгэрийн булш
7. Мэргэн хамбын хүрээний туурь
8. Пунцагтэгчилэн хийдийн туурь
9. Талын дөрвөлжин буюу Чингисийн далан хэмээх эртний хотын туурь
10. Тахилтын хийдийн туурь
11. Угийн хийдийн туурь
12. Хар Модон толгойн эхний дөрвөлжин булш
13. Холбоо толгой, Баруун Шавартайн эхний дөрвөлжин булш
14. Хорхойтын хөндийн тахилын байгууламж
15. Цэнхэрийн голын хөндий, Бүрдэн дэнжийн хөшөө чулуу, дөрвөлжин булш
16. Цагаан суврага, Гичгэний хурлын туурь

Мөрөн сум

1. Баруун хэрэм хэмээх эртний хотын туурь
2. Бурхан суурингийн хийдийн туурь
3. Бүсийн хийдийн туурь
4. Гөхөл хайрханы хийдийн туурь
5. Гүний шүтээн, Номтын суврага
6. Дэлгэр уулын энгэрийн булш
7. Зүүн хэрэм хэмээх эртний хотын туурь
8. Маалин уулын төвд бичээс, агуй
9. Могойт хошууны тахилын байгууламж
10. Мөрөн сумын орчмын булш, хиргисүүр
11. Нарийн дэлийн хөшөөт хиргисүүр
12. Салбар уулын бичээс, тамга тэмдгийн дурсгал
13. Салбар уулын өврийн дөрвөлжин булш
14. Сувиа уулын урд талын булш
15. Сувраганы хийдийн туурь
16. Уртын амны хүннү, дөрвөлжин булш, тахилын байгууламж
17. Хатан уулын өврийн булш
18. Худагтын амны Буурал уулын булш, тахилын байгууламж
19. Худагтын эхний хүн чулуун хөшөө
20. Хэрмийн баруун үзүүрийн Бумбатын хүн чулуун хөшөө, хөшөө чулуу
21. Хэрмийн зүүн урд үзүүрийн Чингисийн тулгын чулуу хэмээх хөшөө чулууд
22. Хэрмийн зүүн урд үзүүрийн Чингисийн зэлний чулуу хэмээх хөшөө чулуу
23. Эрдэнэ толгойн бичээс
24. Эхэн усны амны булш

Норовлин сум

1. Алтан Эмээл уулын хормойн булш
2. Ангиртын хөндийн дөрвөлжин булш
3. Ангиртын хурлын туурь
4. Баруун Буурал уулын дөрвөлжин булш, хөшөө чулууд
5. Баянголын булш, тахилын байгууламж
6. Баян-Өлзийтийн өврийн дөрвөлжин булш, хадны зураг
7. Билүүтийн амны дөрвөлжин булш
8. Гашууны хийдийн туурь
9. Дөш уулын овоо, дөрвөлжин булш
10. Дэлийн булгийн чулуун зэвсгийн дурсгалт газар
11. Замтын дөрвөлжин булш
12. Мандалын овооны дөрвөлжин булш
13. Мөстийн хурлын туурь
14. Өлзийт овооны Бургастайн дөрвөлжин булш
15. Өндөр давааны чулуун зэвсгийн дурсгалт газар
16. Салхитын Баян-Өлзийтийн дөрвөлжин булш, хадны зураг
17. Сүмт ухаа хошууны хийдийн туурь
18. Төмст ухаагийн тахилын байгууламж
19. Төмст ухаагийн шилийн тахилын байгууламж
20. Ухаа хошууны хийдийн туурь
21. Хөшөөтийн адгийн хөшөө чулуу
22. Цагаан овоо
23. Цагаан овооны булгийн булш, тахилын байгууламж
24. Чингисийн хэрмэн зам
25. Шар хөлийн дөрвөлжин булш
26. Шивэр Мандалын бичигт хадны төвд бичээс
27. Шивэрийн гүүрний хажуугийн булш
28. Эрдэнэ гүний буюу Цагаан үзүүрийн хийдийн туурь

Өмнөдэлгэр сум

1. Балдан Бэрээвэн хийд
2. Баруун Жаргалантын хийдийн туурь
3. Баруун амны Чоёнгийн энгэрийн хиргисүүр, тахилын байгууламж
4. Барууны амны эхний дөрвөлжин булш, хиргисүүр
5. Баянцогтын дуганы туурь
6. Бичигт Ханангийн арын булш, хиргисүүр
7. Бичигт Ханангийн бичээс
8. Дун, Бэрх уулын энгэр бэл дэх булш, хиргисүүр
9. Дунд Баян голын хүн чулуун хөшөө
10. Дунд Жаргалантын адгийн хиргисүүр
11. Дунд Жаргалантын буган чулуун хөшөөд, дөрвөлжин булш, хиргисүүр
12. Дээд Өлзийтийн дөрвөлжин булш
13. Их, Бага болдог уулын дөрвөлжин булш, хиргисүүр
14. Мандалын голын дунд бие дэх булш, хиргисүүр
15. Мандалын голын хүн чулуун хөшөө
16. Мандалын хүрээний туурь
17. Сумын төвийн /Айрагийн энгрийн/ буган чулуун хөшөө
18. Талбулагийн тахилын байгууламж
19. Тамтан жалбын хурлын туурь
20. Тэгс Өндөрийн булш
21. Түшлэг уулын шил дэх булш
22. Удган ширээ хэмээх дурсгал

23. Хангалын амны эхний булш, тахилын байгууламж
24. Хангалын давааны арын булш
25. Хангалын хурлын туурь
26. Хөгний шүтээн, Саригийн хурлын туурь
27. Хөх шовхын булш, хиргисүүр
28. Хурх, Жаргалантын боомын булш
29. Хүүхэн хутагтын жодын хурлын туурь
30. Хүүхэн хутагтын хүрээний туурь
31. Эрээтийн хурлын туурь

Хэрлэн сум

1. Аймгийн музейн хашаанд байгаа Саригийн голын Хавиргын хүн чулуун хөшөөд
2. Гүндгаравлин хийдийн туурь, сэргээсэн дуган, суврага
3. “Гэлэн” хэмээх хүн чулуун хөшөө
4. Саригийн голын хөндийн Баянбүрдийн хөшөө чулуу
5. Саригийн голын хөндийн хөшөөт булш
6. Сэцэн ханы ордон
7. Хурц ламын хийдийн туурь
8. Эрх Ахйн Улаан ганжуурын хийдийн туурь

Цэнхэрмандал сум

1. Баянзүрхийн хийдийн туурь
2. Бишрэлтийн отог, Даянтын хурлын туурь
3. Бор-Өндөрийн хурлын туурь
4. Бургалтайн амны адгийн булш, хиргисүүр
5. Бургалтайн амны Бичигт цохионы бичээс
6. Долбангийн хурлын туурь
7. Нарангийн амны буган чулуун хөшөө бүхий булш
8. Нарангийн амны Шивээ үзүүрийн шивээ
9. Олон бүрдний булш, хиргисүүр, тахилын байгууламж
10. Согтуугийн хурлын туурь
11. Сумын төвийн хүн чулуун хөшөө
12. Таван толгойн булш, хиргисүүр
13. Уртын амны адгийн булш, хиргисүүр
14. Устын амны дөрвөлжин булш, хиргисүүр
15. Устын дэнжийн чулуун зэвсгийн дурсгалт газар
16. Хөхдэйн хийдийн туурь
17. Хуурайн амны хадны зураг
18. Чингисийн тулга хэмээх тахилын онгон
19. Шавартын хурлын туурь
20. Шивээ үзүүрийн шил дэх хиргисүүр

Товчилсон үгийн тайлал

АДХ	Ардын Депутатуудын Хурал
АИХ	Ардын Их Хурал
АНУ	Америкийн Нэгдсэн Улс
БНМАУ	Бүгд Найрамдах Монгол Ард Улс
БНПАУ	Бүгд Найрамдах Польш Ард Улс
БНХАУ	Бүгд Найрамдах Хятад Ард Улс
БСШУЯ	Боловсрол, Соёл, Шинжлэх Ухааны Яам
ЗДТГ	Засаг Даргын Тамгын Газар
ЗСБНХУ	Зөвлөлт Социалист Бүгд Найрамдах Холбоот Улс
ИКОМОС	/ICOMOS буюу International Council on Monuments and Sites/ Хөшөө дурсгал болон дурсгалт газрыг хамгаалах Олон Улсын Зөвлөл
МЗТСХЭ	Монгол Зөвлөлтийн Түүх Соёлын Хамтарсан Экспедици
МУБИС	Монгол Улсын Боловсролын Их Сургууль
МУИС	Монгол Улсын Их Сургууль
НҮБ	Нэгдсэн Үндэсний Байгууллага
ОХУ	Оросын Холбооны Улс
ӨМӨЗО	Өвөр Монголын Өөртөө Засах Орон
СнЗ	Сайд нарын Зөвлөл
СӨТ	Соёлын өвийн төв
УБХ	Улсын Бага Хурал
УИХ	Улсын Их Хурал
УНБМС	Улсын Нэгдсэн Бүртгэл-Мэдээллийн Сан
ШУА	Шинжлэх Ухааны Академи
ШУХ	Шинжлэх Ухааны Хүрээлэн
ЮНЕСКО	/UNESCO буюу United Nations Educational, Scientific, and Cultural Organization/ Нэгдсэн Үндэсний Байгууллагын Боловсрол, Шинжлэх ухаан, Соёлын байгууллага

Ашигласан ном бүтээлийн жагсаалт

1. Баяр.Д. Монголчуудын чулуун хөрөг. УБ., 2002
2. Гонгоржав.Г, Энхбат.Г. “Монгол нутаг дахь түүх, соёлын дурсгал” толь бичгийн хэрэглэгдэхүүн бүрдүүлэх экспедицийн өдрийн тэмдэглэл. Соёлын өвийн төв. УНБМС. УБ., 1997
3. Даваацэрэн.Б. “Дорноговь аймгийн үл хөдлөх дурсгалыг тоолж, бүртгэн баримтжуулсан ажлын тайлан” Соёлын өвийн төв. УНБМС. УБ., 2010
4. Дорж.Д. Эрдэм шинжилгээний өгүүлэл, илтгэлийн эмхэтгэл. УБ., 2007
5. Дорнговь аймгийн атлас. УБ., 1990
6. Лхагвасүрэн.Х. Монголын археологи. (Чингэс хааны үе) Тэргүүн дэвтэр. УБ., 2007
7. Майдар.Д. Монголын хот тосгоны гурван зураг. УБ., 1970
8. Монгол нутаг дахь түүх, соёлын дурсгал (Сэдэвчилсэн лавлах) УБ., 1999
9. Монгол нутаг дахь түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалын хадгалалт хамгаалалт. (редактор Д.Цэвээндорж, Н.Уртнасан) УБ., 2008
10. Монголын нэвтэрхий толь. (ерөнхий редактор Б.Чадраа) УБ., 2000
11. Наваан.Д. Дорнод Монголын хүрлийн үе. УБ., 1975
12. Намнандорж.О. Түүвэр зохиол. III боть. (эмхэтгэсэн Н.Дэнсмаа) УБ., 2005
13. Пэрлээ.Х. Эрдэм шинжилгээний өгүүллүүд. I-II боть. (эмхэтгэсэн У.Эрдэнэбат) УБ., 2001
14. Соёл урлаг шинэ нөхцөлд – I-YI. УБ., 1995, 2000, 2003, 2005, 2007, 2009
15. Сономдагва Ц. Монгол улсын засаг захиргааны зохион байгуулалтын өөрчлөлт шинэчлэлт 1691-1977. УБ., 1998
16. Сэр-Оджав.Н. Эрдэм шинжилгээний өгүүлэл, илтгэлийн эмхэтгэл. УБ., 2003
17. Түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгал хамгаалагчдад. (Редактор Ц.Цэндсүрэн) УБ., 2008
18. Түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалыг хамгаалах, сэргээн засварлах хөтөлбөр. УБ., 2009
19. Цэвээндорж.Д, Баяр.Д, Цэрэндагва.Я, Очирхуяг.Д. Монголын археологи. УБ., 2003
20. Цэвээндорж.Д. Монголын археологийн судалгаа /Эрдэм шинжилгээний илтгэл, өгүүлэл/ I-YI боть. УБ., 2003, 2003, 2004, 2004, 2009
21. Энхбат.Г. “Дорноговь аймгийн Хатанбулаг сумын нутагт ажилласан тайлан“ Соёлын өвийн УНБМС. УБ., 2000